

**3^ο Διεθνές Συνέδριο
Αρχαίας Ελληνικής
και Βυζαντινής Τεχνολογίας**

19-21 Νοεμβρίου 2024
ΜΕΓΑΡΟΝ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΑΘΗΝΩΝ

**3rd International Conference
Ancient Greek
and Byzantine Technology**

19-21 November 2024
MEGARON THE ATHENS CONCERT HALL

ΟΡΓΑΝΩΣΗ

ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗΣ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

Το Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρείας Διερεύνησης της Αρχαιοελληνικής και Βυζαντινής Τεχνολογίας (ΕΔΑΒΥΤ) ανέλαβε την ανάρτηση στην ιστοσελίδα της (www.edabyt.gr), σε ψηφιακή μορφή, των εργασιών του 3^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιοελληνικής και Βυζαντινής Τεχνολογίας (Αθήνα 19-21 Νοεμβρίου 2024).

Οι εργασίες είχαν γίνει αντικείμενο κρίσεων και σχολιασμού από την Επιστημονική Επιτροπή. Επι πλέον, έγιναν κι άλλες παρατηρήσεις και σχόλια κατά την συζήτηση που ακολούθησε μετά την προφορική τους παρουσίαση στο Συνέδριο.

Οι εργασίες αναρτώνται όπως κατατέθηκαν από τους συγγραφείς μετά την ολοκλήρωση του Συνεδρίου. Οι συγγραφείς φέρουν την ευθύνη του περιεχομένου της εργασίας τους, τόσο ως προς τις απόψεις τους όσο και ως προς την ακρίβεια και την ορθότητα των στοιχείων που παραθέτουν.

The Board of Directors of the Association for Research on Ancient Greek and Byzantine Technology (EDABYT) undertook the posting on its website (www.edabyt.gr) of the papers presented at the 3rd International Conference on Ancient Greek and Byzantine Technology (Athens, November 19-21, 2024).

The papers had been subject to reviews and comments by the Scientific Committee. Additionally, further observations and comments were made during the discussion that followed their oral presentation at the Conference.

The papers are posted as submitted by the authors after the conclusion of the Conference. The authors are responsible for the content of their work, both in terms of their views and the accuracy and correctness of the data they present.

3^ο

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Αρχαίας Ελληνικής και Βυζαντινής Τεχνολογίας

19-21 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2024 ΜΕΓΑΡΟ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΕΧΝΙΚΑ ΕΡΓΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΥΔΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΤΡΟΙΖΗΝΑ

Μαρία Γιαννοπούλου

Υπουργείο Πολιτισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων

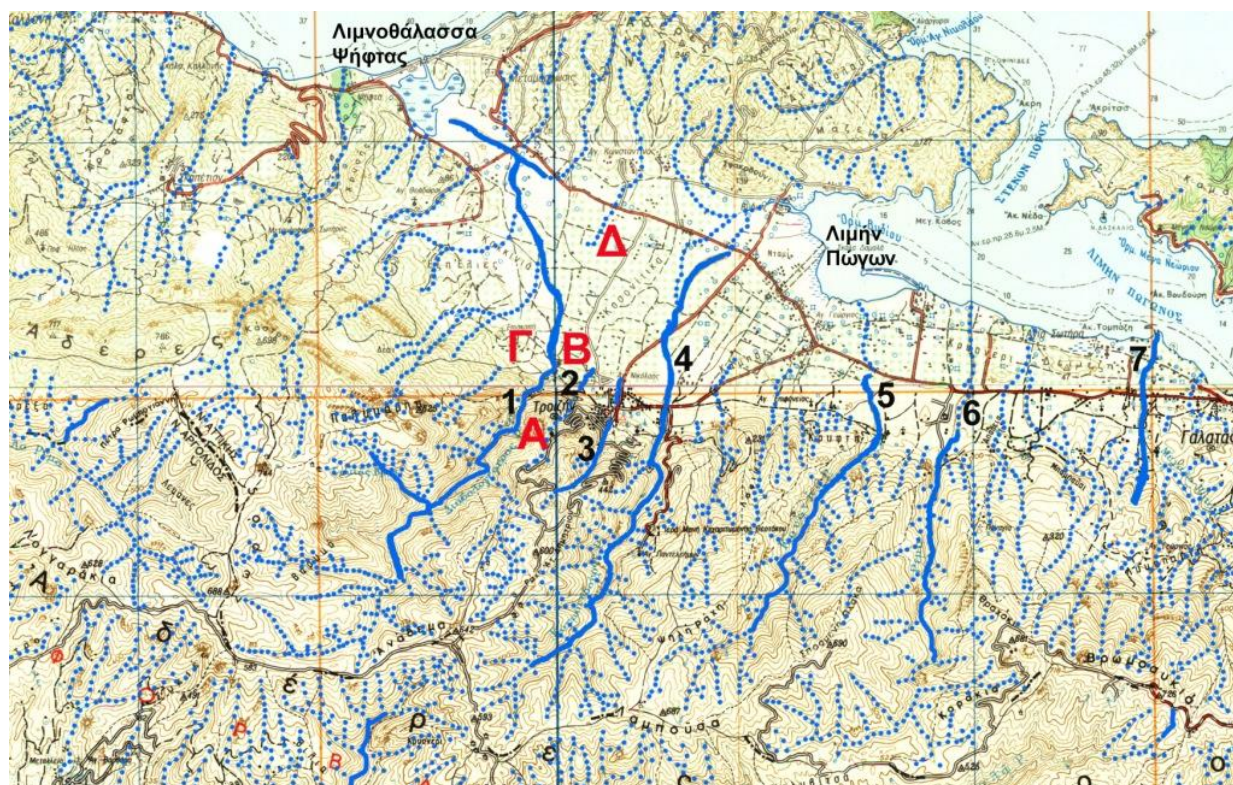
Email: mgiannoupolou@culture.gr

Περίληψη. Η αρχαία Τροιζήνα εκτεινόταν ανάμεσα σε δύο ποταμούς, τον Υλλικό στα ανατολικά και τον Χρυσορρόα στα δυτικά. Αρχαίες κατασκευές για τη διαχείριση υδάτων έχουν αποκαλυφθεί σε αρχαιολογικές έρευνες ή μνημονεύονται σε γραπτές πηγές στην παρόχθια περιοχή του Χρυσορρόα, στο ύψωμα της ακρόπολης, στην περιοχή της αρχαίας πόλης, στο εκτός των τειχών ιερό του Ιππολύτου, στην περιοχή μεταξύ της πόλης και του Ιππολυτείου, στην ορεινή περιοχή ΝΔ του ιερού και στην πεδιάδα βόρεια της πόλης. Στην παρόχθια περιοχή του Χρυσορρόα σώζεται αρχαίος λίθινος υδραγωγός που έφερνε στην πόλη νερό από φυσική πηγή σε σπήλαιο. Στο ύψωμα της ακρόπολης ανασκάφηκε κτιστός αγωγός που διέσχιζε εγκάρσια το ελληνιστικό διατείχισμα. Κοντά σε αυτόν σώζεται πλινθόκτιστη δεξαμενή των ρωμαϊκών χρόνων, όπου συλλέγονταν και διηθίζονταν όμβρια ύδατα για την υδροδότηση της πόλης. Στον χώρο της πόλης έχουν εντοπισθεί διάσπαρτες πλίνθοι λίθινων αγωγών σε σχήμα U και σώζονται ορατά κατάλοιπα ρωμαϊκού βαλανείου. Επιπλέον, ανασκαφικές έρευνες έφεραν στο φως δεξαμενές και φρέατα. Η «Κρήνη του Ίππου», που μνημονεύει ο Πausanias στην περιγραφή της αγοράς, δεν έχει εντοπισθεί. Στο εστιατόριο του ιερού του Ιππολύτου αποκαλύφθηκε σύστημα αγωγών για τη διοχέτευση εκτός του κτηρίου των υδάτων από το πλύσιμο των δαπέδων μετά τα γεύματα. Μπροστά από αυτό το κτήριο υπήρχαν κτιστό φρέαρ και κρηναίο οικοδόμημα, που ταυτίζεται με την αποκαλούμενη «Ηράκλειο κρήνη». Στην περιοχή μεταξύ της πόλης και του ιερού του Ιππολύτου ανασκάφηκαν δύο δεξαμενές των ελληνιστικών χρόνων, οι οποίες μάλλον σχετίζονταν με τις αθλητικές εγκαταστάσεις που μαρτυρούνται κοντά στο ιερό. Στην ορεινή περιοχή ΝΔ του ιερού είχε εντοπισθεί παλαιότερα αρχαίο υδραγωγείο, το οποίο δεν είναι τώρα ορατό. Στην πεδιάδα βόρεια της αρχαίας πόλης, όπου βρίσκονταν τα αγροκτήματα των Τροιζηνίων, αποκαλύφθηκε πρόσφατα τεχνικό έργο εμπλουτισμού του υδροφόρου ορίζοντα με γλυκό νερό προκειμένου να περιορισθεί το φαινόμενο της υφαλμύρωσης, διαχρονικό πρόβλημα αυτής της περιοχής από την αρχαιότητα έως και τη σημερινή εποχή.

Keywords: ρέμα, αγωγός, κρήνη, δεξαμενή, φρέαρ, υφαλμύρωση

1 Εισαγωγή: Το Γεωγραφικό Πλαίσιο και η Τοπογραφία της Τροιζήνας

Η Τροιζηνία ήταν διαχρονικά πλούσια σε υδάτινους πόρους, καθώς πολλά μεγάλα και μικρά ρέματα που πηγάζουν στην οροσειρά Αδέρεις – το φυσικό σύνορο της Τροιζηνίας με την Ερμιονίδα – υδροδοτούσαν τους οικισμούς και άρδευαν τους αγρούς από τους αρχαίους έως και τους νεώτερους χρόνους (εικ. 1). Η αρχαία *Τροιζήν* έχει εντοπισθεί σε μικρή απόσταση δυτικά του σημερινού ομώνυμου χωριού. Ο λιμένας της, ονομαζόμενος *Πώγων*, τοποθετείται στον δυτικό μυχό του όρμου Βίδι, ΒΑ της πόλης. Η *Φοιβαία λίμνη*, η οποία περιγράφεται από τον Πausanias (2.30.7) ως θάλασσα τελματώδης και ρηχή, αναγνωρίζεται στην τωρινή λιμνοθάλασσα της Ψήφτας, στην ακτή ΒΔ της πόλης.¹

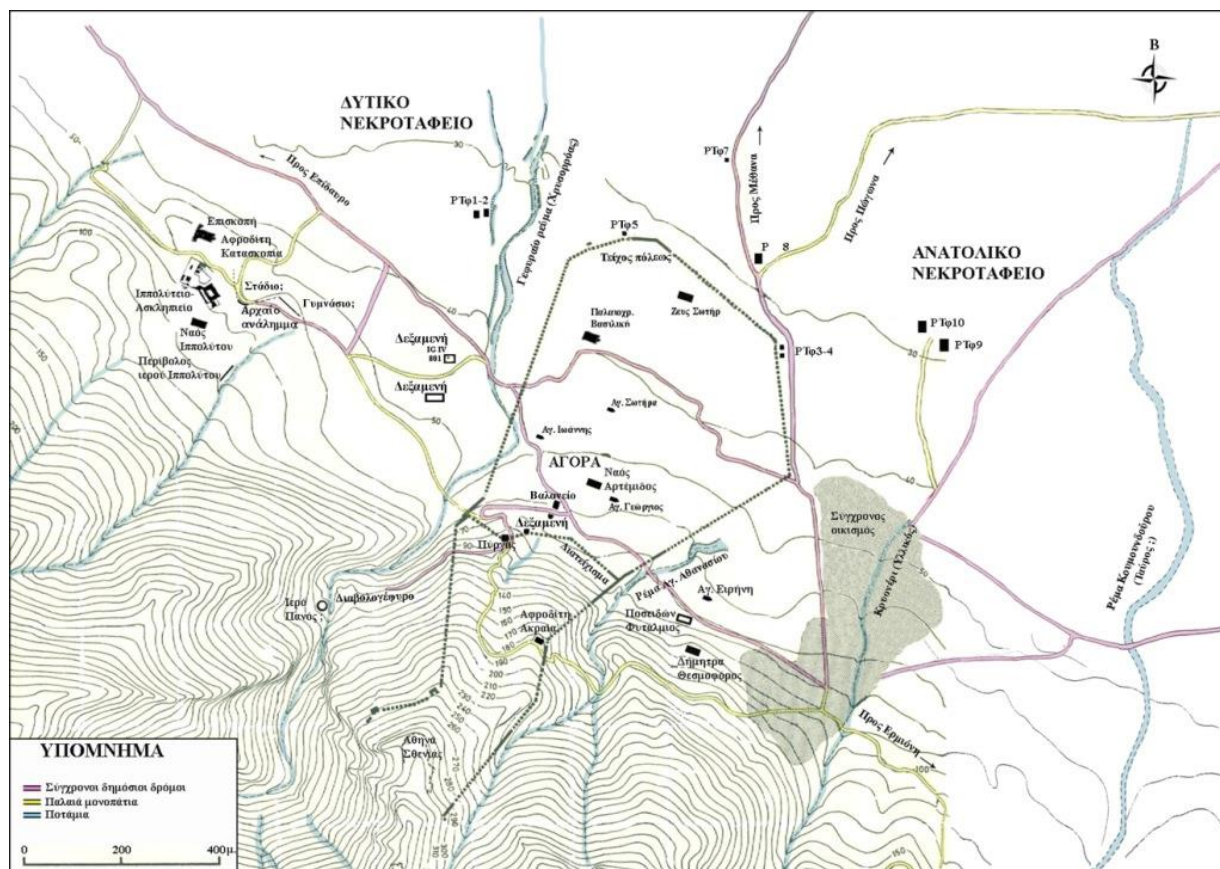

Εικόνα 1. Χάρτης της Τροιζηνίας όπου σημειώνονται τα ρέματα και οι φυσικές ροές νερού, σε σχέση με την αρχαία τοπογραφία. Α: Ακρόπολη. Β: Πόλη. Γ: Ιερό Ιππολύτου. Δ: Πεδιάδα βόρεια της πόλης. Σχολιαζόμενα ρέματα: 1. Ρέμα Διαβολογέφυρου (Χρυσορράς). 2. Ρέμα Αγίου Αθανασίου. 3. Κρυονέρι (Υλλικός). 4. Ρέμα Κουμουνδούρου. 5. Ρέμα Κρυφτής. 6. Φράτσι. 7. Μεγάλο Ποτάμι (χάρτης Γ.Υ.Σ. 1:50.000, επεξεργασία Μ. Γιαννοπούλου).

Όπως φαίνεται από τα σωζόμενα τμήματα της οχύρωσης της πόλης (εικ. 2), η έκτασή της καταλάμβανε μεγάλο μέρος της εύφορης πεδιάδας που δημιουργήθηκε από αλλουβιακές αποθέσεις στην περιοχή ανάμεσα στο όρος Αδέρεις και τον όρμο Βίδι. Η ακρόπολη βρισκόταν στο απότομο βραχώδες ύψωμα ΝΔ της πόλης. Η πορεία των τειχών σχηματίζει την εικόνα μιας περίπου τριγωνικής οχύρωσης, οι μακροί βραχίονες της οποίας ξεκινούν από την ακρόπολη και κατευθύνονται προς την πόλη βαίνοντας σχεδόν παράλληλα προς την κοίτη του ρέματος του Αγίου Αθανασίου στα ανατολικά και του ρέματος του Διαβολογέφυρου (ή

¹ Για την τοπογραφία της αρχαίας Τροιζήνας βλ. ειδικότερα Γιαννοπούλου 2014 και 2018. Γιαννοπούλου 2022.

Γεφυραίου ρεύματος) στα δυτικά. Στους πρόποδες της ακρόπολης σώζονται κατάλοιπα ενός εγκάρσιου τείχους κατασκευασμένου, σύμφωνα με επιγραφική μαρτυρία, το 146 π.Χ. για την ενίσχυση της άμυνας της πόλης στην επικείμενη επίθεση των Ρωμαίων.² Στο ελληνιστικό διατείχισμα ήταν ενσωματωμένος μεγάλος ορθογώνιος πύργος, ο οποίος ανακαινίσθηκε την εποχή της Φραγκοκρατίας προκειμένου να ενταχθεί στο αμυντικό σύστημα του κάστρου της βαρονίας του Δαμαλά (μεσαιωνική μετονομασία της Τροιζήνας), που κτίσθηκε στην κορυφή της ακρόπολης περί τα μέσα του 13ου αιώνα.³

Εικόνα 2. Χάρτης της αρχαίας Τροιζήνας, βασισμένος στον χάρτη του G. Welter και συμπληρωμένος με τα νεώτερα στοιχεία (επεξεργασία Μ. Γιαννοπούλου).

Η αρχαία πόλη είναι τώρα θαμμένη κάτω από πυκνοφυτεμένα περιβόλια με οπωροφόρα δένδρα, γεγονός που δεν επιτρέπει τη διενέργεια εκτεταμένων ανασκαφών. Τα μνημεία της είναι γνωστά κυρίως από την εκτενή περιγραφή του Πausanias (2.30.5-2.32.10), ο οποίος μνημονεύει πολλούς ναούς και άλλα δημόσια κτήρια μέσα ή κοντά σε αυτή, όμως πολύ λίγα από εκείνα έχουν έρθει μέχρι τώρα στο φως. Σημαντικές είναι επίσης οι μαρτυρίες ξένων περιηγητών του 18ου και 19ου αι., καθώς μας άφησαν αξιοσημείωτες περιγραφές αλλά και κάποιες απεικονίσεις των ερειπίων που ήταν τότε ορατά.⁴ Συστηματικές αρχαιολογικές έρευνες έγιναν στην Τροιζήνα για πρώτη φορά από τον Legrand στα τέλη του 19ου αι. και

² IG IV 757. Legrand 1905, 277-279, πίν. XVII. Meyer 1939, 628-629. Welter 1941, 12-13, πίν. 2, 4. Winter 1971, 84, εικ. 63, και 114, σημ. 30. Παπαχατζής 1976, 242-246, 253, εικ. 278-281. Lawrence 1980, 150, 229-230, 390, 428. Sokolicek 2009, 132, αρ. 59.

³ Κοντογιάννης 2008, 57-62, εικ. 17-21.

⁴ Για τις περιγραφές των περιηγητών βλ. αναλυτικά Αθανασίου 2014. Γιαννοπούλου 2014, 43-70.

συνεχίσθηκαν από τον Welter στις αρχές της δεκαετίας του 1930.⁵ Ο Legrand και ο Welter, λαμβάνοντας υπόψη τις θέσεις όπου βρέθηκαν επιγραφές σχετιζόμενες με αποφάσεις της πόλης ή αναθέσεις σε θεότητες, προσδιόρισαν κατά προσέγγιση τον χώρο της αγοράς στην περιοχή ανάμεσα στις εκκλησίες του Αγίου Γεωργίου, του Αγίου Ιωάννη και της Αγίας Σωτήρας (εικ. 2). Με τις δικές τους έρευνες εντοπίστηκε επίσης και ανασκάφηκε κατά ένα μεγάλο μέρος το ιερό του Ιππολύτου στην εκτός των τειχών περιοχή δυτικά της πόλης. Οι σωστικές ανασκαφές που διενεργεί η Εφορεία Αρχαιοτήτων από το 1977 και εξής έδωσαν νέα στοιχεία για την τοπογραφία της Τροιζήνας και εντόπισαν δύο μεγάλα νεκροταφεία, το ένα ανατολικά και το άλλο δυτικά της πόλης.⁶

Ο Πausanίας (2.31.10, 2.32.7) αναφέρει δύο ποταμούς στην περιγραφή της Τροιζήνας, τον Χρυσορρόα, τον οποίο μνημονεύει κατευθυνόμενος από την πόλη προς το ιερό του Ιππολύτου, και τον Υλλικό, η πηγή του οποίου βρισκόταν κοντά στον ορεινό δρόμο προς την Ερμιόνη. Όπως σημειώνει ο ίδιος, ο Υλλικός είχε προηγουμένως το όνομα «*Ταύριος*». Ένας ποταμός στα περὶ χωρά της Τροιζήνας ονομαζόμενος «*Ταῦρος*» και το προερχόμενο από αυτόν «*Ταύρειον ὕδωρ*» μνημονεύονται από τον Αθήναιο (122e-f, 123a), ο οποίος παραπέμπει σε σχετικό χωρίο του (χαμένου) έργου του Σοφοκλέους *Αἰγέως*. Κοντά σε εκείνον τον ποταμό υπήρχε μια κρήνη αποκαλούμενη «*Υόεσσα*».⁷

Ο Χρυσορρόας ταυτίζεται με το ρέμα του Διαβολογέφυρου (ή Γεφυραίο ρεύμα, ή Ποτάμι, ή Κρεμαστός),⁸ που ρέει στην απόκρημνη δασωμένη χαράδρα δυτικά της ακρόπολης. Το νερό κυλά με ορμή στο ψηλότερο τμήμα του, σχηματίζοντας καταρράκτες και μικρές λίμνες όπου αλλάζει απότομα το επίπεδο της κοίτης του. Μετά την έξοδο από τη χαράδρα, το ρέμα στρέφεται προς τα ανατολικά και εισχωρεί στην πορεία του τείχους της πόλης, στη συνέχεια διασχίζει την πεδιάδα έξω από την πόλη κατευθυνόμενο προς ΒΔ και καταλήγει στη λιμνοθάλασσα της Ψήφτας (εικ. 1, 2). Όπως αναφέρει ο Stackelberg,⁹ ο οποίος επισκέφθηκε την Τροιζήνα περί το 1812-13, η στροφή του ρέματος προς την αρχαία πόλη μάλλον οφειλόταν σε τεχνητή μετατόπιση της κοίτης του για να οδηγήσει το νερό στον μύλο του Δαμαλά, που ήταν τότε εκεί. Την αρχική πορεία του Χρυσορρόα σε αυτό το σημείο υποδείκνυε μια ξερή κοίτη δίπλα στην καμπή του ρέματος.

Ο Υλλικός αναγνωρίζεται από τους περισσότερους μελετητές στο ρέμα Κρυονέρι, που διασχίζει το σημερινό χωριό (εικ. 1, 2).¹⁰ Από την πηγή αυτού του ρέματος υδρευόταν στο παρελθόν με υδραγωγείο ο σύγχρονος οικισμός της Τροιζήνας. Σε απόσταση περίπου 700μ ανατολικά της αρχαίας πόλης βρίσκεται το ρέμα Κουμουνδούρου, το οποίο πηγάζει στην αρχή της χαράδρας ανάμεσα στα υψώματα «*Ανάθεμα*» και «*Λαμπούσα*» (στην κορυφογραμμή του όρους Αδέρες) και δέχεται στην πλατιά κοίτη του τα ύδατα πολλών μικρότερων ρεμάτων (εικ. 1). Οι αποθέσεις μεγάλων ποσοτήτων ιλύος στις εκβολές του στον όρμο Βίδι έχουν δημιουργήσει εκεί εκτεταμένο παράκτιο έλος. Ίσως το ρέμα Κουμουνδούρου ήταν ο ποταμός που ονομαζόταν Ταύρος και ο Ταύριος/Υλλικός ήταν παραπόταμος αυτού, αφού το Κρυονέρι δεν έχει έξοδο προς τη θάλασσα και δεν φαίνεται να ήταν ποτέ ένας μεγάλος ποταμός, άξιος

⁵ Legrand 1897 και 1905. Welter 1941, 5-42.

⁶ Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003α. Γιαννοπούλου 2009, 2013α, 2014 και 2019.

⁷ Βλ. επίσης Ησύχ. λ. *Ταύρειον πῶμα*.

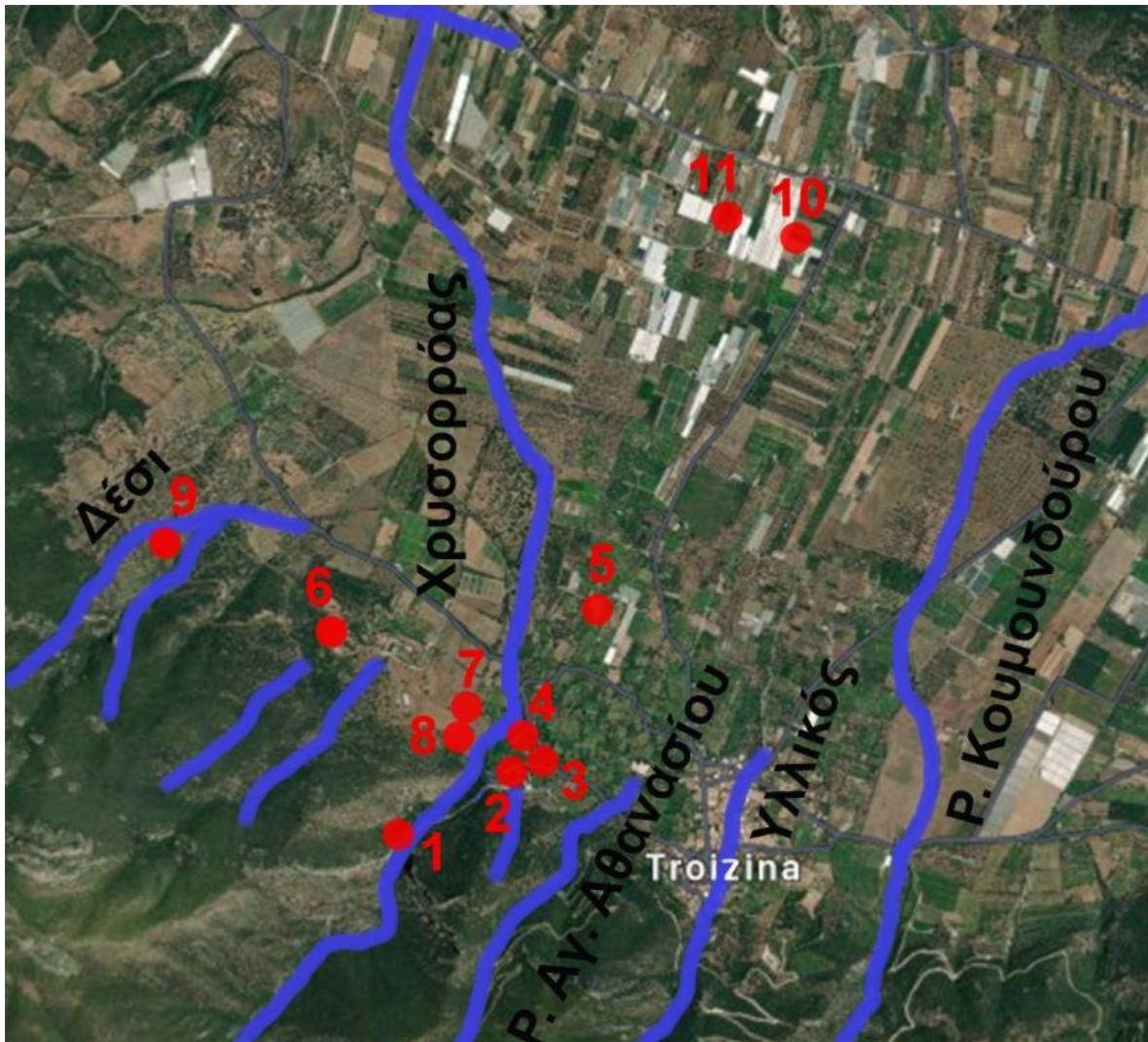
⁸ Gell 1810, 121. Stackelberg 1834, 15. Frazer 1898, τόμ. V, 594. Legrand 1905, 270, 275. Σταματίου 1937, 58-59. Meyer 1939, 630, 634. Welter 1941, 15. Levi 1971, 207. Παπαχατζής 1976, 249, σημ. 1, εικ. 277. Musti και Torelli 1986, 320, πίν. LXXXII.

⁹ Stackelberg 1834, 15.

¹⁰ Gell 1810, 123. Legrand 1905, 315. Meyer 1939, 634. Φαράκλας 1972, 41. Musti και Torelli 1986, 323.

ειδικής μνείας από τον Σοφοκλή. Η ονομασία Ταύριος που είχε αρχικά ο Υλλικός μπορεί να δήλωνε την τοπογραφική σχέση του με τον Ταύρο, τον κύριο ποταμό.

Στην ευρύτερη περιοχή ανάμεσα στη σύγχρονη Τροιζήνα και τον Γαλατά υπάρχουν τρία άλλα μεγάλα ρέματα: το ρέμα της Κρυφτής, που εκβάλλει επίσης στον όρμο Βίδι, το Φράτσι και το Μεγάλο Ποτάμι (εικ. 1). Κοντά στις όχθες των προαναφερομένων ρεμάτων σώζονται κατάλοιπα υδρομύλων (υδατόπυργοι, «βαγένια» και αγωγοί) του 19ου αιώνα,¹¹ οι οποίοι μαρτυρούν συστηματική εκμετάλλευση των υδάτινων πόρων της περιοχής στους νεώτερους χρόνους και προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες για την ιστορία της προβιομηχανικής υδροκίνησης.

Εικόνα 3. Αεροφωτογραφία (πηγή: satellites.pro) με τις θέσεις αρχαίων υδραυλικών έργων, σε σχέση με τα κυριότερα ρέματα: 1. Παρόχθια περιοχή Χρυσορρόα: υδραγωγός, υδρόμυλος, φρέαρ. 2. Αγωγός απορροής ομβρίων υδάτων στο διατείχισμα, πλινθόκτιστη δεξαμενή. 3. Βαλανείο. 4. Δεξαμενή ΝΔ Αγίου Ιωάννη. 5. Φρέαρ και δεξαμενές πλησίον ναού Διός Σωτήρος. 6. Ιερό Ιππολύτου: σύστημα απαγωγής υδάτων στο εστιατόριο, κρηναίο οικοδόμημα, φρέατα. 7-8. Κτιστές ορθογώνιες δεξαμενές. 9. Πιθανή θέση αρχαίου υδραγωγείου. 10-11. Τεχνικό έργο εμπλουτισμού υδάτων.

¹¹ Μανούδη 1999.

2 Τεχνικά Έργα Διαχείρισης Υδάτων στην Τροιζήνα: Γραπτές Μαρτυρίες και Αρχαιολογικά Δεδομένα

Αρχαία υδραυλικά έργα (εικ. 3) έχουν εντοπισθεί σε αρχαιολογικές έρευνες ή αναφέρονται σε γραπτές πηγές σε διάφορες περιοχές της Τροιζήνας: στην παρόχθια περιοχή του Χρυσορρόα (υδραγωγός, υδρόμυλος, φρέαρ), στο ύψωμα της ακρόπολης (αγωγός απορροής ομβρίων υδάτων στο ελληνιστικό διατείχισμα και ρωμαϊκή πλινθόκτιστη υδατοδεξαμενή), στον χώρο της αρχαίας πόλης (αγωγοί, βαλανείο, κρήνη, δεξαμενές και φρέατα), στο ιερό του Ιππολύτου (σύστημα απαγωγής υδάτων στο εστιατόριο, κρηναίο οικοδόμημα, αγωγοί και φρέατα), στην περιοχή μεταξύ της πόλης και του Ιππολυτείου (δεξαμενές), στην ορεινή περιοχή δυτικά του ιερού (αρχαίο υδραγωγείο και φρέαρ) και στην πεδιάδα βόρεια της πόλης (τεχνικό έργο εμπλουτισμού υδάτων για τον περιορισμό του φαινομένου της υφαλμύρωσης).

2.1 Παρόχθια Περιοχή του Χρυσορρόα

Ο σημαντικότερος ποταμός της Τροιζήνας φαίνεται να ήταν ο Χρυσορρόας (εικ. 1-3), ο οποίος περνά τώρα κάτω από το ονομαζόμενο «Γεφύρι του Διαβόλου».¹² Όπως αναφέρει ο Πausanias (2.31.10), σε μια εννεαετή περίοδο μεγάλης ξηρασίας ο Χρυσορρόας δεν σταμάτησε να ρέει, ενώ όλα τα άλλα ύδατα είχαν στερέψει. Το άφθονο νερό του πότιζε τις αγροτικές καλλιέργειες έξω από την αρχαία πόλη, αλλά είχε και διαχρονικά μεγάλη σημασία για την οικονομία της Τροιζήνας, καθώς στους νεώτερους χρόνους κινούσε μια σειρά υδρομύλων που σώζονται ακόμη, σε ερειπωμένη κατάσταση, στο βορειοδυτικό πρानές του υψώματος της ακρόπολης.¹³

Το «Γεφύρι του Διαβόλου» είναι ένα μικρό λιθόκτιστο τόξο που έχει συνδέσει δύο κατακόρυφα μέτωπα της βαθιάς χαράδρας δυτικά της ακρόπολης (εικ. 2, 3: θέση 1, εικ. 4). Το μήκος του είναι 7,60μ και το πλάτος του περίπου 3μ. Σχεδιαστική απεικόνισή της γέφυρας προσφέρει ξυλογραφία του Wordsworth,¹⁴ ο οποίος επισκέφθηκε την Τροιζήνα το 1832-33. Ως προς τον χρόνο κατασκευής της, σημαντική είναι η πληροφορία του Fiedler ότι ήταν έργο των Βενετών.¹⁵ Πιθανότατα κατασκευάστηκε στη διάρκεια της δεύτερης Βενετοκρατίας (1686-1715), εποχή κατά την οποία ο Δαμαλάς και τα άλλα χωριά της Τροιζηνίας αποτελούσαν μέρος της *Giurisdizione di Porto Porro*, διοικητική υποδιαίρεση του βενετικού *Regno di Morea*.¹⁶ Από αυτό το γεφύρι περνούσαν τον 19ο αιώνα οι κάτοικοι του Πόρου για να μεταβούν στο Κρανίδι και το Ναύπλιο, ακολουθώντας κάποιους ορεινούς δρόμους.¹⁷ Ο Frazer αναφέρει ότι ένα παλαιό μονοπάτι που άρχιζε από το φαράγγι και συνεχιζόταν στα βουνά οδηγούσε στην Ερμιόνη.¹⁸

Στη δυτική πλευρά της χαράδρας, ακριβώς απέναντι από το «Γεφύρι του Διαβόλου» και στο ίδιο υψόμετρο, υπάρχει σπήλαιο με σταλακτίτες στη βραχοσκεπή (εικ. 5), το οποίο δεν έχει εξερευνηθεί και είναι τώρα επιχωσμένο από την απόπλυση του εδάφους ψηλότερα από αυτό. Από εκείνο το σπήλαιο ανέβλυζε παλαιότερα νερό, όπως μαρτυρούν κάτοικοι της περιοχής.

¹² Η ονομασία προέρχεται από μύθο της λαϊκής παράδοσης, που αποδίδει την κατασκευή του γεφυριού στον Διάβολο, βλ. Σταματίου 1937, 59-61. Γιαννοπούλου 2014, 338, σημ. 1360.

¹³ Chandler 1806, 243. Gell 1810, 121. Stackelberg 1834, 15. Prokesch von Osten 1837, 467. Fiedler 1840, 286. Μηλιαράκης 1886, 196. Frazer 1898, τόμ. V, 594. Μανούδη 1999.

¹⁴ Wordsworth 1844, 353.

¹⁵ Fiedler 1840, 285.

¹⁶ Μουστάκας 2008, 38-39, 40: πίν. 1.

¹⁷ Μηλιαράκης 1886, 196.

¹⁸ Frazer 1898, τόμ. III, 273.

Πηγές σε απόσταση λίγων βημάτων δυτικά της γέφυρας αναφέρει τον περασμένο αιώνα και ο Σταματίου.¹⁹ Τις πληροφορίες αυτές επιβεβαιώνει το γεγονός ότι το κατακόρυφο μέτωπο του ασβεστολιθικού βράχου κάτω από το στόμιο του σπηλαίου έχει διαβρωθεί από συνεχή ροή υδάτων. Πηγαίο νερό ρέει ακόμη από κάποιες σχισμές του βράχου κοντά στη σπηλιά. Σε απόσταση 5,60μ από εκείνο το σπήλαιο είναι ορατό, από στενό άνοιγμα του βράχου, το εσωτερικό παρόμοιου σπηλαίου με σταλακτίτες (εικ. 6), το οποίο πιθανώς συνδέεται υπογείως με το προηγούμενο. Στο αριστερό τμήμα του «στομίου» του το μέτωπο του βράχου κάτω από αυτό είναι διαβρωμένο από ροή νερού. Στο δεξιό τμήμα του ο βράχος ήταν επενδυμένος με τοιχάριο από ακατέργαστες και αδρά πελεκημένες πέτρες, κατασκευασμένο ίσως για να περιορίσει τη διάχυση του πηγαίου πόσιμου νερού στον ευρύτερο χώρο.

Εικόνα 4. Το «Γεφύρι του Διαβόλου» στη χαράδρα του Χρυσορρόα.

Εικόνα 5. Σπήλαιο με σταλακτίτες, όπου ανέβλυζε φυσική πηγή, στη δυτική πλευρά της χαράδρας του Χρυσορρόα, απέναντι από το «Γεφύρι του Διαβόλου».

Εικόνα 6. Δεύτερο σπήλαιο με σταλακτίτες και φυσική πηγή νερού, επενδυμένο στην όψη με τοιχάριο, κοντά στο Διαβολογέφυρο.

Σπήλαια με σταλακτίτες και αναβλύζοντα ύδατα παρατήρησαν επίσης στη χαράδρα ξένοι περιηγητές του 19ου αι., οι οποίοι περιγράφουν με θαυμασμό το άγριο αλλά εξαιρετικού

¹⁹ Σταματίου 1937, 58-59.

φυσικού κάλλους τοπίο του χώρου, που παραμένει αναλλοίωτο έως σήμερα.²⁰ Σε αυτήν την περιοχή πρέπει να βρισκόταν το αναφερόμενο από τον Πausανία (2.32.6) ιερό του Λυτηρίου Πανός, ιδρυμένο όταν μεταδόθηκε στην Τροιζήνα ο λοιμός που έπληξε την Αθήνα το 430 π.Χ. Τα πανάρχαια σπηλαιο, τα άφθονα πηγαία νερά και η οργιώδης δασική βλάστηση της παρόχθιας περιοχής του Χρυσορρόα συνιστούσαν ιδανικό φυσικό περιβάλλον για τη λατρεία του τραγοπόδαρου θεού. Την τοποθέτηση εδώ εκείνου του ιερού υποστηρίζει, άλλωστε, μια μαρμαρίνη κεφαλή από αγαλμάτιο Πανός, η οποία βρέθηκε παλαιότερα κοντά στο Διαβολογέφυρο.²¹

Στην ισόπεδη επιφάνεια του εδάφους κάτω από το στόμιο του πρώτου σπηλαίου αρχίζει αρχαίος υδραγωγός σε σχήμα U, πλάτους 0,26μ, λαξευμένος στον φυσικό βράχο και κατευθυνόμενος προς τη χαράδρα (εικ. 7, 8). Το υδραγωγείο διασχίζει το φαράγγι περνώντας από το «Γεφύρι του Διαβόλου» και συνεχίζει την πορεία του πέραν αυτής. Το τμήμα που εδράζεται στη γέφυρα είναι λαξευμένο σε επιμήκη ορθογώνια πλίνθο από τραχείτη²² (εικ. 8, 9), ηφαιστειογενές πέτρωμα που δεν συμπεριλαμβάνεται στη γεωλογική δομή της περιοχής και μάλλον θα είχε μεταφερθεί από τον Πόρο. Ο μονολιθικός αγωγός έχει μήκος 3,85μ, εσωτερικό πλάτος 0,30μ και βάθος 0,15μ. Στο υπόλοιπο μήκος της γέφυρας το υδραγωγείο δεν σώζεται, αλλά θα συμπληρωνόταν με μία ή περισσότερες παρόμοιες λιθοπλίνθους. Στην πορεία του μετά τη γέφυρα είναι λαξευμένο στον βράχο, σε σχήμα σχεδόν ορθογώνιας κοιλότητας πλάτους 0,55μ και βάθους 0,45μ (εικ. 10). Σε μερικά σημεία εκατέρωθεν της λαξευμένης κοιλότητας, εκεί όπου θα ήταν το «χείλος» του αγωγού, διακρίνονται στην επιφάνεια του βράχου ορθογώνιες εγκοπές (εικ. 11), οι οποίες υποδεικνύουν ότι έφερε κάποιου είδους κάλυμμα, ίσως ξύλινο, ώστε να χρησιμεύει και ως μονοπάτι για την πρόσβαση στη γέφυρα.

Το τμήμα του υδραγωγείου που εδράζεται στη γέφυρα και συνεπώς είναι σύγχρονο με αυτή δεν έχει καλή αρμογή με τα άλλα τμήματα πριν και μετά τη χαράδρα (εικ. 8). Πιθανότατα ο λαξευμένος στον βράχο αγωγός ήταν προγενέστερος και διέσχισε τη χαράδρα περνώντας από μια αρχαιότερη γέφυρα, κατασκευασμένη στην ίδια θέση για να εξυπηρετήσει τη χερσαία επικοινωνία της Τροιζήνας με την Αργολίδα και την Ερμιόνη, αλλά ίσως και τη μετάβαση στο ιερό του Λυτηρίου Πανός, εάν θεωρήσουμε ότι βρισκόταν δυτικά της χαράδρας.²³ Σε αυτό το σημείο το φαράγγι είναι πολύ στενό, επομένως η ζεύξη του θα ήταν εφικτή και σε πρωιμότερη εποχή. Η φράση «*διαβὰς δὲ καὶ ἐς τὴν Τροιζηνίαν*» που χρησιμοποιεί ο Πausανίας (2.32.6) για να περιγράψει τη διαδρομή από το ιερό του Λυτηρίου Πανός προς τον ναό της Αφροδίτης Ακραιάς, ο οποίος έχει εντοπισθεί στην ανατολική πλευρά της ακρόπολης²⁴ (εικ. 2), υποδεικνύει ότι ο περιηγητής, αφού επισκέφθηκε αυτό το ιερό, *διέβη* (διέσχισε) τον Χρυσορρόα,²⁵ περνώντας από μια γέφυρα, και στη συνέχεια κατευθύνθηκε προς τα ανατολικά.

²⁰ Anderson 1830, 66-67. Post 1830, 41. Bertrand 1858, 123-124. Frazer 1898, τόμ. III, 273, τόμ. V, 594. Αθανασίου 2014, 294 (μεταφρασμένο κείμενο του Κ.Μ. Μπαζιλί). Για πρόσφατες φωτογραφίες βλ. <https://www.troizinia-methana.gr/gr-atroiziniasdiavolo.html>

²¹ Κονσολάκη- Γιαννοπούλου 2003α, 134, εικ. 38. Γιαννοπούλου 2014, 86, 338, πίν. 20β.

²² Για αναφορές περιηγητών του 19^{ου} αι. σε αυτόν τον αγωγό, βλ. Anderson 1830, 67. Frazer 1898, τόμ. V, 594.

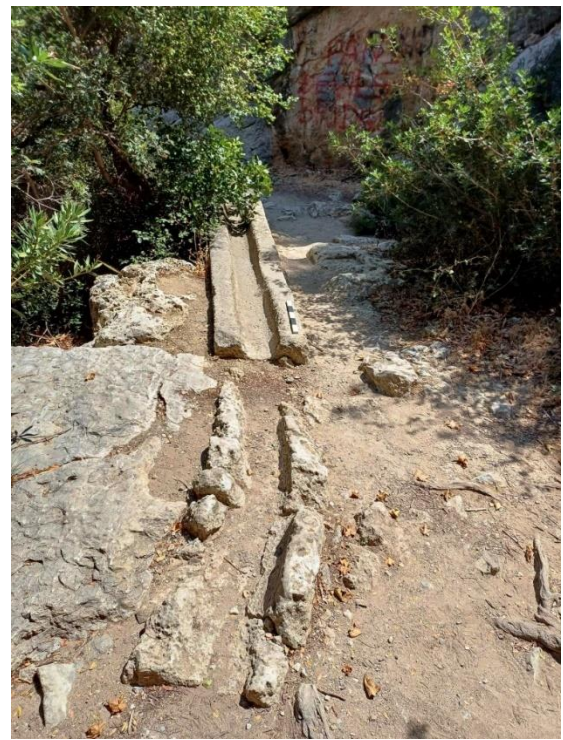
²³ Για την άποψη αυτή βλ. αναλυτικότερα Γιαννοπούλου 2014, 338-340.

²⁴ Για την ταύτιση του ναού βλ. Welter 1941, 19-20. Γιαννοπούλου 2014, 85.

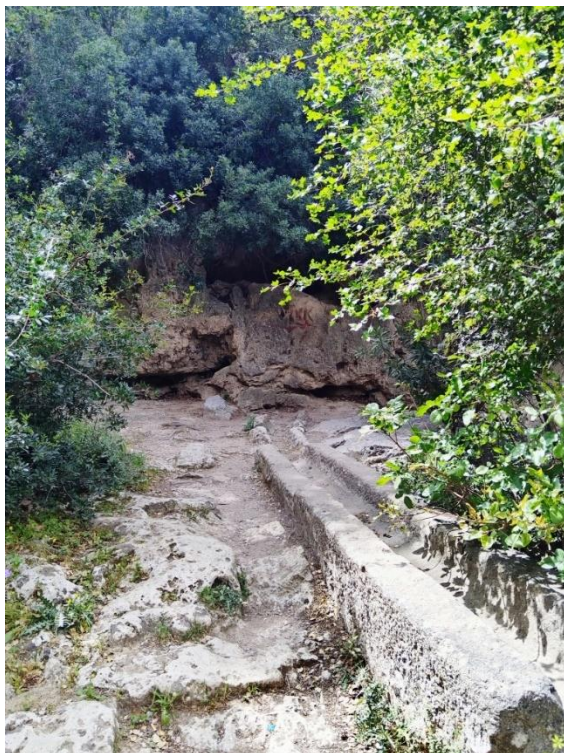
²⁵ Για τη χρήση του ρήματος *διαβαίνω* σε ανάλογες περιπτώσεις, πρβλ. Ηρόδ. 1.75, 7.35.2. Ξεν. *Ἀνάβασις*, 4.8.2.

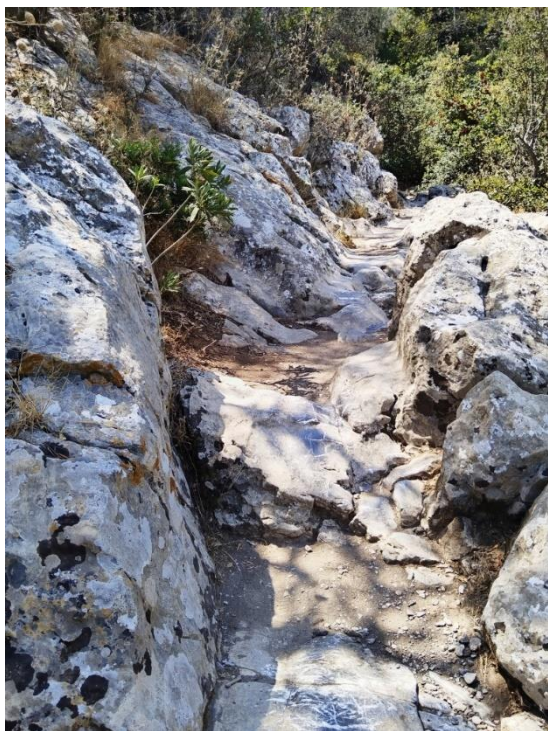
Εικόνα 7. Υδραγωγός λαξευμένος στον βράχο κάτω από την πηγή που ανέβλυζε στο σπήλαιο.

Εικόνα 8. Η σύνδεση του λαξευμένου στον βράχο αγωγού με τον μονολιθικό αγωγό από τραχείτη πάνω στη γέφυρα.

Εικόνα 9. Μονολιθικός αγωγός λαξευμένος σε επιμήκη πλίνθο από τραχείτη στο τμήμα που περνά από το «Γεφύρι του Διαβόλου».

Εικόνα 10. Τμήμα του λαξευμένου στον βράχο υδραγωγού στην πορεία του προς την πόλη.

Εικόνα 11. Ορθογώνιες εγκοπές στο «χείλος» του αγωγού.

Εικόνα 12. Πλίνθος αγωγού σε σχήμα U, ενσωματωμένη στη λιθοδομή μεσαιωνικού κτηρίου ΝΔ του Αγίου Ιωάννη.

Τα ίχνη του υδραγωγείου χάνονται σε απόσταση περίπου 30μ από το «Γεφύρι του Διαβόλου», αλλά θα συνέχιζε την πορεία του στο βορειοδυτικό πρानές του υψώματος της ακρόπολης, κατευθυνόμενο προς την αρχαία πόλη. Στο τμήμα που δεν σώζεται μάλλον θα ήταν κατασκευασμένο με ασβεστολιθικές πλίνθους λαξευμένες σε σχήμα U, όπως δείχνουν μια τέτοια πλίνθος που εντοπίσθηκε κοντά στον ελληνιστικό πύργο, μια παρόμοια, ενσωματωμένη μαζί με άλλα *spolia* στην τοιχοποιία μεσαιωνικού κτηρίου ΝΔ της εκκλησίας

του Αγίου Ιωάννη (εικ. 12),²⁶ και μερικές ακόμη, διεσπαρμένες στην ευρύτερη περιοχή της αγοράς. Ενδεχομένως αυτό το υδραγωγείο τροφοδοτούσε με νερό συνεχούς ροής την ονομαζόμενη «Κρήνη του Ίππου», την οποία αναφέρει ο Πausανίας στην περιγραφή της αγοράς (βλ. παρακάτω, κεφ. 2.3.3). Η αφορμή του αρχαίου μύθου ότι η πηγή της δημιουργήθηκε από κτύπημα οπλής του Πηγάσου θα μπορούσε να ήταν μια φυσική κοιλότητα σε σχήμα οπλής ζώου, που διακρίνεται στην επιφάνεια του βράχου κοντά στο «Γεφύρι του Διαβόλου». Ιδιόμορφοι φυσικοί σχηματισμοί συνήθως εξάπτουν τη φαντασία του λαού, όπως άλλωστε δείχνει το γεγονός ότι αυτή η κοιλότητα θεωρήθηκε αργότερα ως αποτύπωμα από πύλη του Διαβόλου,²⁷ στον οποίο αποδίδει την κατασκευή της γέφυρας η νεώτερη λαϊκή παράδοση.

Στη δυτική πλευρά της χαράδρας, χαμηλότερα από τη γέφυρα αλλά ψηλότερα από την κοίτη του Χρυσορρόα, σώζονται ερείπια υδρόμυλου κατασκευασμένου σε χρόνους μεταγενέστερους της ρωμαϊκής εποχής.²⁸ Το «βαγένη» έχει σχεδόν ενσωματωθεί στον κορμό και τις ρίζες υπεραιώνobiου πλατάνου, αλλά διακρίνονται το άνω και το κάτω στόμιό του. Όπως επισημαίνει η Μανούδη, η παρουσία «βαγενιού», το οποίο συνήθως συνδέεται με οριζόντια φτερωτή, δεν αποκλείει τη χρήση κατακόρυφης σε πρωιμότερη οικοδομική φάση. Με αυτόν το υδρόμυλο ίσως σχετιζόταν ένας κτιστός αγωγός που εντόπισε ο Fouquet στο δυτικό μέτωπο της χαράδρας, σε κάποιο σημείο νοτιότερα από το «Γεφύρι του Διαβόλου».²⁹ Ο Fouquet χρονολόγησε τον αγωγό, από τον τρόπο κατασκευής του, στην ύστερη αρχαιότητα και θεώρησε ότι αυτός έφερνε νερό από την κοίτη του Χρυσορρόα στο υδραγωγείο που διασχίζει τη γέφυρα. Η σχέση, όμως, εκείνου του υδραγωγείου με την πηγή στο σπήλαιο είναι εμφανής στην απαρχή του κάτω από το στόμιο του σπηλαίου (εικ. 7). Επιπλέον ο Σταματίου, ο οποίος περιγράφει λεπτομερώς τον αγωγό από τραχείτη πάνω στη γέφυρα, αναφέρει κατηγορηματικά ότι σε αυτόν δεν διοχετευόταν νερό από τον Χρυσορρόα, αλλά από τις πηγές που ανέβλυζαν ακόμη σε απόσταση λίγων βημάτων δυτικά της γέφυρας και περίπου στο ίδιο ύψος με εκείνη.³⁰

Σε μικρή απόσταση βορειότερα από τον υδρόμυλο διακρίνεται στην επιφάνεια του εδάφους το στόμιο κτιστού κυκλικού φρέατος ή φρεατοειδούς δεξαμενής,³¹ διαμέτρου 1μ. Το ορατό τοίχωμα έχει πλάτος 0,60μ, είναι κτισμένο με ακατέργαστες πλακοειδείς πέτρες συνδεόμενες με ασβεστοκονίαμα και είναι επενδυμένο εσωτερικά με διπλή στρώση υδραυλικού κονιάματος. Ακριβής χρονολόγηση δεν είναι δυνατή χωρίς ανασκαφική έρευνα, αλλά πιθανώς αυτό το υδραυλικό έργο σχετιζόταν, κατά κάποιο τρόπο, με τον γειτονικό υδρόμυλο.

2.2 Ακρόπολη

2.2.1. Έργο Απορροής Ομβρίων Υδάτων στο Διατείχισμα

Σωστική ανασκαφή σε αγρό ανατολικά του ελληνιστικού πύργου έφερε στο φως τμήμα του διατειχίσματος, εκτεινόμενο σε μήκος 36μ πέραν του πλινθόκτιστου κτίσματος που αναφέρεται από τον Welter ως ρωμαϊκός τάφος 6,³² αλλά στην πραγματικότητα ήταν δεξαμενή

²⁶ Για το μεσαιωνικό κτήριο βλ. Γιαννοπούλου 2014, 92-93, πίν. 25-26.

²⁷ Σταματίου 1937, 61.

²⁸ Μανούδη 1999, εικ. 13-15.

²⁹ Fouquet 2015, 128-129, εικ. 8.

³⁰ Σταματίου 1937, 58-59.

³¹ Για τη δυσκολία διάκρισης μεταξύ φρεάτων και φρεατοειδών δεξαμενών χωρίς πλήρη ανασκαφή, βλ. Klingborg 2017, 22.

³² Welter 1941, 42, πίν. 2, R.G. 6.

(βλ. παρακάτω, κεφ. 2.2.2). Σε ένα σημείο του διατειχίσματος, σε απόσταση 23,30μ ανατολικά της δεξαμενής, αποκαλύφθηκε ορθογώνιος κτιστός αγωγός που διέσχιζε εγκάρσια αυτό το τείχος (εικ. 2, εικ. 3: θέση 2). Στην περιοχή νότια του διατειχίσματος, στο βόρειο πραινές της ακρόπολης, το ανάγλυφο του εδάφους σχηματίζει μικρή ρεματιά, όπου κυλούν τον χειμώνα τα όμβρια ύδατα. Το αποκαλυφθέν τμήμα του διατειχίσματος και ο αγωγός βρίσκονταν κάτω από την έξοδο της ρεματιάς.

Όπως έδειξε η ανασκαφή, το διατείχισμα είχε πλάτος 3,40μ και ήταν δομημένο με μεγάλες πολυγωνικές λιθοπλίνθους στις δύο όψεις, ενώ ο ενδιάμεσος πυρήνας αποτελείτο από μικρές ακατέργαστες πέτρες. Ο αγωγός ήταν κατασκευασμένος με ορθογώνιες λιθοπλίνθους και ήταν καλυμμένος με αδρά πελεκημένες λίθινες πλάκες (εικ. 13). Ο πυθμένας ήταν στρωμένος με μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες, κάθε μία από τις οποίες επικάλυπτε εν μέρει την επόμενη, ώστε να δημιουργείται κλιμακωτή επιφάνεια με καθοδική κλίση προς την έξοδο του αγωγού στη βόρεια όψη του διατειχίσματος. Το πλάτος του αγωγού ήταν 0,80μ και το ύψος κυμαινόταν από 0,80 έως 1,00μ. Το στόμιο του αγωγού στη νότια (προς την ακρόπολη) όψη του διατειχίσματος ήταν φραγμένο με ορθογώνια πλάκα, όρθια τοποθετημένη και καλά στερεωμένη με τηγμένο σίδηρο στον υποκείμενο δόμο του τείχους. Η αριστερή και η δεξιά πλευρά της πλάκας δεν εφάπτονταν με τα τοιχώματα του αγωγού αλλά άφηναν δύο στενές διόδους, πλάτους 0,15μ. Αυτές επέτρεπαν την απορροή των ομβρίων υδάτων που κυλούσαν εκεί από την ακρόπολη, ενώ εμποδίζαν μεγάλες κροκάλες και άλλες φερτές ύλες να εισχωρήσουν στον αγωγό. Παράλληλα, η φραγή με λίθινη πλάκα του μεγαλύτερου μέρους του νότιου στομίου απέτρεπε τον κίνδυνο εισόδου εχθρών στην πόλη από αυτό το άνοιγμα.³³ Προφανώς ο αγωγός ήταν σύγχρονος με το διατείχισμα, αφού ήταν ενσωματωμένος στην τοιχοποιία του, και ίσως η επιλογή της θέσης του δεν ήταν τυχαία, καθώς το συγκεκριμένο σημείο φυλασσόταν καλά από τον γειτονικό πύργο.

Εικόνα 13. Ορθογώνιος κτιστός αγωγός που διέσχιζε εγκάρσια το ελληνιστικό διατείχισμα. Στο βάθος η όρθια λίθινη πλάκα που έφραζε το άνοιγμα στη νότια όψη του τείχους.

Αγωγοί απορροής ομβρίων υδάτων σε τείχη πόλεων ή οχυρώσεις υψωμάτων για την αποφυγή του κινδύνου καταστροφής τους από πλημμυρικά φαινόμενα απαντώνται και σε

³³ Πρβλ. Lawrence 1980, 270-272, όπου αναφέρονται διάφορες κατασκευές για την αποτροπή αυτού του κινδύνου σε αγωγούς που διέσχιζαν οχυρώσεις.

άλλες περιοχές.³⁴ Ωστόσο, ο αγωγός στο διατείχισμα της Τροιζήνας φαίνεται ότι εξυπηρετούσε ταυτόχρονα δύο στόχους: την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων για να μην προκαλέσουν βλάβες στην οχύρωση, αλλά και την εκμετάλλευση του νερού που έρρεε σε αυτόν για την ύδρευση της πόλης. Οι Τροιζήνιοι ασφαλώς γνώριζαν ότι η κατάληψη της ακρόπολης από τους Ρωμαίους θα είχε ως επακόλουθο την αποκοπή τους από τις φυσικές πηγές που υπήρχαν εκεί, επομένως είναι λογικό, ταυτόχρονα με την κατασκευή του νέου αμυντικού έργου, να προνόησαν και για την κάλυψη των αναγκών της πόλης σε νερό, σε περίπτωση πολιορκίας της. Άλλωστε, εάν δεν γινόταν κατάλληλη διευθέτηση των υδάτων που χύνονταν από τον αγωγό, αυτά θα πλημμύριζαν την περιοχή της πόλης. Η ανασκαφή δυστυχώς δεν επεκτάθηκε στον χώρο μπροστά από την έξοδο του αγωγού, όπου μπορεί να υπήρχαν κάποιες υδραυλικές κατασκευές για την υποδοχή του νερού. Το διαχωρισμένο από πέτρες και άλλες φερτές ύλες νερό πιθανότατα συλλεγόταν σε κάποιες δεξαμενές στο νότιο τμήμα της πόλης.

2.2.2. Πλινθόκτιστη Δεξαμενή

Το ρωμαϊκό πλινθόκτιστο κτίσμα ΒΑ του ελληνιστικού πύργου (εικ. 2, εικ. 3: θέση 2), το οποίο θεωρήθηκε από τον Welter ως διώροφος τάφος, αναγνωρίστηκε σε νεώτερες μελέτες ως καμαροσκεπής υδατοδεξαμενή, διαμορφωμένη σε δύο επίπεδα.³⁵ Η δεξαμενή έχει επικαλύψει μέρος του διατειχίσματος, το οποίο φαίνεται ότι ισοπεδώθηκε την εποχή της Ρωμαϊοκρατίας, αφού περιέπεσε σε αχρηστία. Το ρωμαϊκό κτίσμα βρίσκεται κοντά στην έξοδο του μικρού ρέματος στο βόρειο πρानές της ακρόπολης.

Το πλινθόκτιστο οικοδόμημα (εικ. 14, 15) έχει συνολικό μήκος (Β-Ν) 6,53μ και συνολικό πλάτος (Α-Δ) 5,97μ. Η λεκάνη συλλογής έχει διαστάσεις 3,48 x 4,28μ και βάθος περίπου 1,50μ. Τα τοίχωμά της είναι κατασκευασμένα στον πυρήνα με μικρές ακατέργαστες πέτρες, συνδεόμενες με ασβεστοκονίαμα, και στις όψεις με τριγωνικές οπτοπλίνους σε οριζόντιες σειρές (*opus testaceum*), εναλλασσόμενες με στρώσεις ασβεστοκονιάματος. Η εσωτερική επιφάνεια διατηρεί σε ορισμένα σημεία επένδυση με υδραυλικό κονίαμα (*opus signinum*), εφαρμοσμένο πάνω σε υπόστρωμα από ασβεστοκονίαμα και μικρά χαλίκια. Η στεγανοποίηση ήταν ενισχυμένη στις εσωτερικές γωνίες ώστε να μη διεισδύει εκεί νερό. Το πάχος των τοιχωμάτων της λεκάνης είναι 1,02μ στο κατώτερο τμήμα, όπου το συλλεγόμενο νερό ασκούσε μεγαλύτερη υδροστατική πίεση, ενώ στο ανώτερο τμήμα μειώνεται σε 0,58μ. Ο βόρειος τοίχος της έχει στο άνω μέρος (περίπου 0,25μ κάτω από τη στέψη του) διαμπερές άνοιγμα ύψους 0,255μ και πλάτους 0,10μ, το οποίο θα χρησίμευε για την εκροή του νερού (εικ. 15). Στην έξωτερική όψη αυτού του τοίχου, χαμηλότερα από την οπή εκροής, υπάρχει ορθογώνιο έγκοιλο, όπου μάλλον θα στερεωνόταν κάποια υδραυλική κατασκευή για την υποδοχή του νερού και τη διοχέτευσή του σε υδραγωγό.³⁶ Ο νότιος τοίχος της λεκάνης διακόπτεται στο άνω μέρος του, στο μέσον του μήκους του, από ορθογώνιο άνοιγμα πλάτους 0,55μ, το οποίο επέτρεπε την εισροή νερού. Από αυτό το άνοιγμα φαίνεται ότι εισέρχονταν κατόπιν όμβρια ύδατα, που έχουν προκαλέσει φθορές στο τοίχωμά της.

³⁴ Lawrence 1980, 270-272.

³⁵ Welter 1941, 42, πίν. 2, R.G. 6. Vitti και Vitti 2010, 270-271, εικ. 1-3. Fouquet 2015, 124-128. Vitti 2016, 138-140, εικ. 3:64-66.

³⁶ Fouquet 2015, 125, 127, εικ. 6.

Εικόνα 14. Πλινθόκτιστη υδατοδεξαμενή των ρωμαϊκών χρόνων στους πρόποδες της ακρόπολης. Από ΝΑ.

Εικόνα 15. Το εσωτερικό της δεξαμενής, από ΝΑ. Στον βόρειο τοίχο διακρίνεται μικρή διαμπερή σπή για την εκροή του νερού.

Οι φέροντες τοίχοι της καμαρωτής βαρελόσχημης στέγης εδράζονταν στην άνω επιφάνεια των τοιχωμάτων της λεκάνης, αφήνοντας κενή μια λωρίδα πλάτους 0,44μ, ώστε να δημιουργείται στενός διάδρομος που περιέτρεχε τις τέσσερις πλευρές της δεξαμενής.³⁷ Η καμάρα της στέγης ήταν κατασκευασμένη στον πυρήνα με μεγάλες ακατέργαστες πέτρες σε ακτινωτή διάταξη, συνδεόμενες με ασβεστοκονίαμα, και ήταν επενδυμένη με

³⁷ Fouquet 2015, 125, 127, εικ. 5.

οπποπλινθοδομή, η οποία διατηρείται μόνον στην εσωτερική πλευρά.³⁸ Στη βόρεια (προς την πόλη) όψη του κτίσματος διαμορφώνονταν δύο παραστάδες, μεταξύ των οποίων υπήρχε ένα μεγάλο άνοιγμα, πιθανώς τοξοειδούς σχήματος.³⁹

Η τοποθέτηση της οπής εκροής στο ανώτερο τμήμα του βόρειου τοίχου της λεκάνης δείχνει ότι η δεξαμενή χρησίμευε για τη διήθηση νερού που διοχετευόταν στην πόλη.⁴⁰ Ο Vitti υποθέτει ότι σε αυτήν κατέληγε ο αγωγός που περνούσε από το «Γεφύρι του Διαβόλου», σημειώνοντας σε χάρτη την πιθανή πορεία του στην απόσταση των 500μ που έπρεπε να διανύσει για να φθάσει έως εκεί.⁴¹ Ωστόσο, θεωρούμε πιθανότερο σε εκείνη τη δεξαμενή να γινόταν συλλογή και διήθηση ομβρίων υδάτων που κυλούσαν στο βόρειο πρानές της ακρόπολης, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν για την υδροδότηση δημοσίων κτηρίων της πόλης. Εάν το νερό προερχόταν από τη φυσική πηγή κοντά στο Διαβολογέφυρο, θα ήταν σχετικά καθαρό και δεν θα χρειαζόταν μια τόσο μεγάλη και βαθιά λεκάνη για τη διήθησή του. Ο στενός διάδρομος που περιέτρεχε τις τέσσερις πλευρές του κτίσματος μάλλον θα χρησίμευε για την κυκλοφορία των ανθρώπων που απομάκρυναν από τη λεκάνη τις εκεί συσσωρευόμενες φερτές ύλες, εργασία που θα γινόταν όταν δεν υπήρχαν συχνές βροχοπτώσεις.

Ο Fouquet χρονολόγησε τη δεξαμενή στην ύστερη αρχαιότητα,⁴² επειδή το πάχος των οπποπλίνθων του *opus testaceum* είναι μικρότερο από εκείνο των στρώσεων ασβεστοκονιάματος, ενώ στον ρωμαϊκό ορθογώνιο τάφο στη θέση «Λουτρά» (δυτικά του Χρυσορρόα),⁴³ η κατασκευή του οποίου τοποθετείται στον 2ο αι. μ.Χ., παρατηρείται το αντίθετο. Όμως, όπως παραδέχεται ο ίδιος, η μορφή ενός αρχιτεκτονήματος μπορεί να επηρεάζεται από πολλούς παράγοντες, όπως οικονομικές και κοινωνικές παραμέτρους, διαθεσιμότητα υλικών, τοπική αρχιτεκτονική παράδοση, είδος κτίσματος κ.ά. Πάντως, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι τα ρωμαϊκά ταφικά οικοδομήματα της Τροιζήνας, κτισμένα σε περίοπτες θέσεις γύρω από τα τείχη της πόλης, ήταν πολυτελείς κατασκευές και ανήκαν οπωσδήποτε σε κάποιες επιφανείς οικογένειες, οι οποίες θα ήθελαν να επιδείξουν τον υλικό πλούτο τους εισάγοντας καλής ποιότητας οπποπλίνθους από μεγάλα κεραμοποιεία της εποχής. Αντιθέτως, η δεξαμενή ήταν ένα κοινωφελές έργο που εξυπηρετούσε πρακτικές ανάγκες της καθημερινής ζωής και είναι λογικό στη συγκεκριμένη περίπτωση να προτιμήθηκαν φθηνότερες οπποπλινθοί, πιθανώς εγχώριας παραγωγής. Πήλινες κεραμίδες από στέγες αρχαίων κτηρίων στην Τροιζήνα, την Καλαύρεια και τα Μέθανα, χρονολογούμενες από τον 6ο αι. π.Χ. έως και τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους, είχαν κατασκευασθεί με πηλό προερχόμενο από αργιλικά κοιτάσματα της Τροιζήνας, όπως έδειξε η λεπτομερής μελέτη τους.⁴⁴ Αυτά τα ευρήματα μαρτυρούν διαχρονική παρουσία εργαστηρίων κεραμοποιίας στην περιοχή. Επομένως, δεν αποκλείεται η πλινθοκτιστή δεξαμενή να οικοδομήθηκε, με εγχώρια υλικά, στους αυτοκρατορικούς χρόνους, εποχή κατά την οποία, ιδιαίτερα τον 2ο και 3ο αι. μ.Χ., πραγματοποιήθηκαν στην Τροιζήνα πολλά κοινωφελή και εξωραϊστικά έργα.⁴⁵

³⁸ Vitti 2016, 140, εικ. 3.66.

³⁹ Vitti και Vitti 2010, 270-271, εικ. 2-3. Vitti 2016, 139, εικ. 3.65.

⁴⁰ Fouquet 2015, 129.

⁴¹ Vitti 2016, 139, εικ. 3:63.

⁴² Fouquet 2015, 127-128.

⁴³ Welter 1941, 41, αρ. 2, πίν. 2 (όπου σημειώνεται ως R.G. 1), και πίν. 23, 25a-b. Flämig 2007, 169-170, αρ. 65. Vitti και Vitti 2010, 272-277, εικ. 6-10.

⁴⁴ Badie και Billot 2003.

⁴⁵ Ζουμπάκη 2003, 163, 166-167.

2.3 Περιοχή Πόλης

2.3.1 Λίθινοι Αγωγοί

Οι διαθέσιμες πληροφορίες για τα συστήματα υδροδότησης της αρχαίας πόλης είναι περιορισμένες, καθώς προέρχονται από μεμονωμένα ανασκαφικά ή επιφανειακά ευρήματα. Στην περιοχή όπου εκτεινόταν η αγορά και στο άμεσο περιβάλλον της έχουν εντοπισθεί διάσπαρτες ασβεστολιθικές πλίνθοι αγωγών σε σχήμα U, αλλά δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν, εφόσον δεν συνδέονται με ανασκαφικά ευρήματα. Ωστόσο, μάλλον θα σχετίζονταν με την υδροδότηση δημοσίων κτηρίων της πόλης. Οι αγωγοί που βρίσκονται τώρα στις νότιες παρυφές της πόλης είναι διαμορφωμένοι σε αναβαθμίδες με ψηλούς αναλημματικούς τοίχους από ξηρολιθιά, επειδή το φυσικό έδαφος έχει εδώ έντονη κατηφορική κλίση προς τον βορρά. Η χρήση λίθινων αντί πήλινων αγωγών στους πρόποδες της ακρόπολης και στην περιοχή της αγοράς μάλλον οφείλεται στο γεγονός ότι ήταν περισσότερο ανθεκτικοί στις υψηλές υδραυλικές πιέσεις που ασκούσε η μεγάλη υψομετρική διαφορά μεταξύ της πηγής που τροφοδοτούσε το υδραγωγείο (σπήλαιο στο Διαβολογέφυρο, απόλυτο υψόμετρο 130μ) και του χώρου της αγοράς (μέγιστο απόλυτο υψόμετρο 70μ). Η πρακτική της μεταφοράς νερού με αγωγούς από πηγές σε υψώματα προς οικιστικές περιοχές σε πεδιάδες είναι γνωστή και από άλλα παραδείγματα, χρονολογούμενα από τον 6ο αι. π.Χ. και εξής.⁴⁶

2.3.2. Βαλανείο και Φρέαρ στον Χώρο της Αγοράς

Στις νότιες παρυφές του χώρου της αγοράς, σε απόσταση 55μ ΒΑ της πλινθόκτιστης δεξαμενής και σε χαμηλότερο επίπεδο, σώζονται αποσπασματικά λείψανα ρωμαϊκού αψιδωτού οικοδομήματος με καμαρωτή βαρελόσχημη στέγη και προσανατολισμό Β-Ν (εικ. 2, εικ. 3: θέση 3, εικ. 16).⁴⁷ Το οικοδόμημα δεν έχει ερευνηθεί ανασκαφικά, αλλά ο Welter δημοσίευσε γραμμικό σχέδιο της πιθανής κάτοψής του, όπου αποτυπώθηκαν οι τότε ορατοί τοίχοι. Στα χρόνια που μεσολάβησαν η τοπογραφία της περιοχής αλλοιώθηκε με τη διαπλάτυνση των αγροτικών οδών που περνούσαν δίπλα στο κτήριο, αλλά και το ίδιο το μνημείο υπέστη σοβαρές βλάβες από εκείνα τα έργα, με αποτέλεσμα η αρχική μορφή του να μην είναι τώρα αναγνωρίσιμη. Ωστόσο, κατάλοιπα της αψίδας του είναι ακόμη ορατά στην αριστερή πλευρά της αγροτικής οδού προς τον ελληνιστικό πύργο (εικ. 2), η οποία έχει καταστρέψει το μεσαίο τμήμα του μνημείου.

Οι τοίχοι του κτηρίου ήταν κατασκευασμένοι στον πυρήνα με αργούς λίθους και συνδετικό κονίαμα, ενώ στις δύο όψεις ήταν επενδυμένοι με οπτοπλινθοδομή (*opus testaceum*). Το επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα στην εσωτερική επιφάνεια μίας από τις καμάρες διατηρεί πυκνές κάθετες αυλακώσεις (εικ. 17), στοιχείο που δείχνει ότι πρόκειται βαλανείο, δηλαδή λουτρό. Παρόμοιες αυλακώσεις χαράζονταν στη στέγη θερμαινόμενων δωματίων ρωμαϊκών λουτρών για να απομακρύνουν από εκεί τις σταγόνες νερού που δημιουργούσε η συμπύκνωση υδρατμών. Η κατασκευή του οικοδομήματος τοποθετείται, με βάση την τοιχοποιία του, στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους. Κοντά σε αυτό ο Welter εντόπισε

⁴⁶ Πρβλ. π.χ. το πεισιστράτειο υδραγωγείο της Αθήνας, που έφερνε στην πόλη νερό από τον Υμηττό (Koutsoyiannis και Mamassis 2017, 34, εικ. 2), και το πρώιμο ελληνιστικό υδραγωγείο της Νεμέας (Birge, Kraynak και Miller 1992, 221-232).

⁴⁷ Welter 1941, 18, πίν. 5-6. Vitti και Vitti 2010, 271-272, εικ. 4-5. Fouquet 2015, 129, εικ. 3 (σε αυτόν τον χάρτη ο προσανατολισμός του κτηρίου και η ένταξή του στον χώρο δεν είναι σωστά). Vitti 2016, 141-143, εικ. 3:67-68.

αγωγούς των αρχαίων και των βυζαντινών χρόνων,⁴⁸ αλλά η σχέση τους με το συγκεκριμένο οικοδόμημα δεν είναι γνωστή. Ενδεχομένως το βαλανείο υδρευόταν από την πλινθόκτιστη δεξαμενή, η οποία δεν αποκλείεται να κατασκευάστηκε την ίδια εποχή (βλ. παραπάνω, κεφ. 2.2.2).

Εικόνα 16. Ερείπια ρωμαϊκού πλινθόκτιστου βαλανείου στις νότιες παρυφές της αγοράς.

Εικόνα 17. Πυκνές κάθετες αυλακώσεις στο επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα σε καμάρα της στέγης του βαλανείου.

Ο Welter ταύτισε το ρωμαϊκό βαλανείο, χωρίς ισχυρά επιχειρήματα, με το αναφερόμενο από τον Πausanias (2.31.3) ιερό των Μουσών, αν και αναγνώρισε ότι ουσιαστικά πρόκειται για λουτρό.⁴⁹ Κατά την άποψή του, η λατρεία των Μουσών είχε συνδυασθεί με αυτήν τη λειτουργία του κτηρίου στη ρωμαϊκή εποχή. Με αφετηρία εκείνο το οικοδόμημα ο Welter δημιούργησε μια δική του θεωρία για την τοπογραφία της αγοράς,⁵⁰ η οποία, όμως, δεν φαίνεται να ευσταθεί, καθώς νέα εξέταση των διαθέσιμων αρχαιολογικών δεδομένων οδήγησε σε διαφορετικά συμπεράσματα ως προς τις θέσεις των ναών και άλλων μνημείων που αναφέρει ο Πausanias.⁵¹

Λουτρικές εγκαταστάσεις σε μια θέση ΒΔ του Αγίου Γεωργίου αναφέρει επίσης ο Legrand. Οι ανασκαφικές έρευνες που έκανε σε αυτήν την περιοχή έφεραν στο φως την πώρινη θεμελίωση ναού (εικ. 2), πιθανότατα της Αρτέμιδος Λυκείας, και κοντά σε αυτόν, σε βάθος

⁴⁸ Welter 1941, 18.

⁴⁹ Welter 1941, 18.

⁵⁰ Welter, 12-42.

⁵¹ Γιαννοπούλου 2014, 327–337, πίν. 211.

1,30μ, ένα φρέαρ με τετράγωνο επιστόμιο.⁵² Το επιστόμιο ήταν διαμορφωμένο σε δύο από τις πλευρές του με τεμάχια πώρινου δωρικού διαζώματος, προερχόμενα πιθανώς από τον γειτονικό ναό της Αρτέμιδος.

2.3.3 «Κρήνη του Ίππου» και Δεξαμενές στον Χώρο της Αγοράς

Στην περιγραφή της πόλης ο Πausanías (2.31.9) μνημονεύει την «Κρήνη του Ίππου», το νερό της οποίας έλεγαν ότι ανέβλυσε όταν ο Βελλερεφόντης επισκέφθηκε την Τροιζήνα και ο Πήγασος, το άλογό του, κτύπησε το έδαφος με την οπλή του.⁵³ Κατά τη μυθική παράδοση, με νερό από εκείνη την κρήνη έγινε στην Τροιζήνα ο τελετουργικός καθαρός του Ορέστη από το μίasma της μητροκτονίας. Αν και ο περιηγητής δεν προσδιορίζει τη θέση της κρήνης, είναι πολύ πιθανό να βρισκόταν στο νότιο τμήμα της αγοράς, όπου μπορούν να τοποθετηθούν, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, ο ναός της Αρτέμιδος Λυκείας, το ιερό του Απόλλωνος Θεαρίου και η ονομαζόμενη «Σκηνή του Ορέστη»,⁵⁴ τα τρία μνημεία που συνδέει ο Πausanías (2.31.4, 31.6, 31.8-9) με τον καθαρό του ήρωα.

Ο αβάς Michel Fourmont, ο οποίος πήγε στην Τροιζήνα το 1729, περιγράφει τα ερείπια της ονομάζοντας «άνω πόλη» την ακρόπολη και «κάτω πόλη» τον χώρο της αγοράς.⁵⁵ Αυτές χώριζε, όπως αναφέρει, μια «μεγάλη οδός», ίσως η ίδια που φαίνεται στον χάρτη του Legrand να οδηγεί από τον Δαμαλά προς την «Κοκκινιά» (περιοχή ιερού Ιππολύτου), ακολουθώντας μια πορεία παρόμοια προς εκείνη του διατειχίσματος.⁵⁶ Στην περιοχή της «κάτω πόλης», κοντά σε μια μικρή εκκλησία που συσχέτισε με το αναφερόμενο από τον Πausanías ιερό του Απόλλωνος Θεαρίου, ο Fourmont είδε μια αρχαία κρήνη με άφθονο νερό, στην οποία αναγνώρισε την Ιπποκρήνη. Το νερό της πήγαζε στην «άνω πόλη», διέτρεχε απόσταση εκατό βημάτων μέσα σε καλυμμένο αγωγό, περνούσε κάτω από τη «μεγάλη οδό» και κατέληγε σε δεξαμενή που βρισκόταν στο κέντρο ενός μεγάλου χώρου με πολλά αρχαία ερείπια. Όπως αναφέρει ο ίδιος, από το νερό εκείνης της δεξαμενής αρδεύονταν τότε οι αγροί της περιοχής.

Ο Stackelberg ταύτισε με την Ιπποκρήνη μια πηγή που είδε μέσα στα τείχη της πόλης, κοντά σε δύο ερειπωμένα εκκλησάκια και θεμέλια ναών, στην περιοχή όπου το βραχύδες έδαφος ήταν διαμορφωμένο σε αναβαθμίδες (πιθανώς στις νότιες παρυφές της αγοράς). Σε κάποια απόσταση από εκείνη υπήρχαν δεξαμενές σε σχήμα θαλάμων λαξευμένων στον βράχο.⁵⁷ Πηγή στους πρόποδες της ακρόπολης είδε και ο Dodwell,⁵⁸ αλλά θεώρησε, εσφαλμένα, ότι ήταν η «Ηράκλειος κρήνη», που μνημονεύει ο Πausanías (2.32.4) στην περιγραφή του Ιερού του Ιππολύτου. Στην περιοχή ΝΔ του Αγίου Ιωάννη, πίσω από τον νότιο τοίχο μεσαιωνικού κτηρίου (εικ. 3: θέση 4), ο Legrand ανέσκαψε κτιστή ορθογώνια δεξαμενή, η οποία είχε στο εσωτερικό της ένα «θρανίο» επενδυμένο με ασβεστοκονίαμα και λιθόκτιστη κλίμακα με τρεις αναβαθμούς.⁵⁹

⁵² Legrand 1905, 281-282, πίν. XVII: J. Loris και J. Kouvardou. Για το τετράγωνο επιστόμιο, πρβλ. Kimmey 2023, 119-120, εικ. 5.

⁵³ Πρβλ. τον αντίστοιχο βοιωτικό μύθο, Πaus. 9.31.3.

⁵⁴ Βλ. σχετικά Γιαννοπούλου 2014, 327-329, 330-332, πίν. 211.

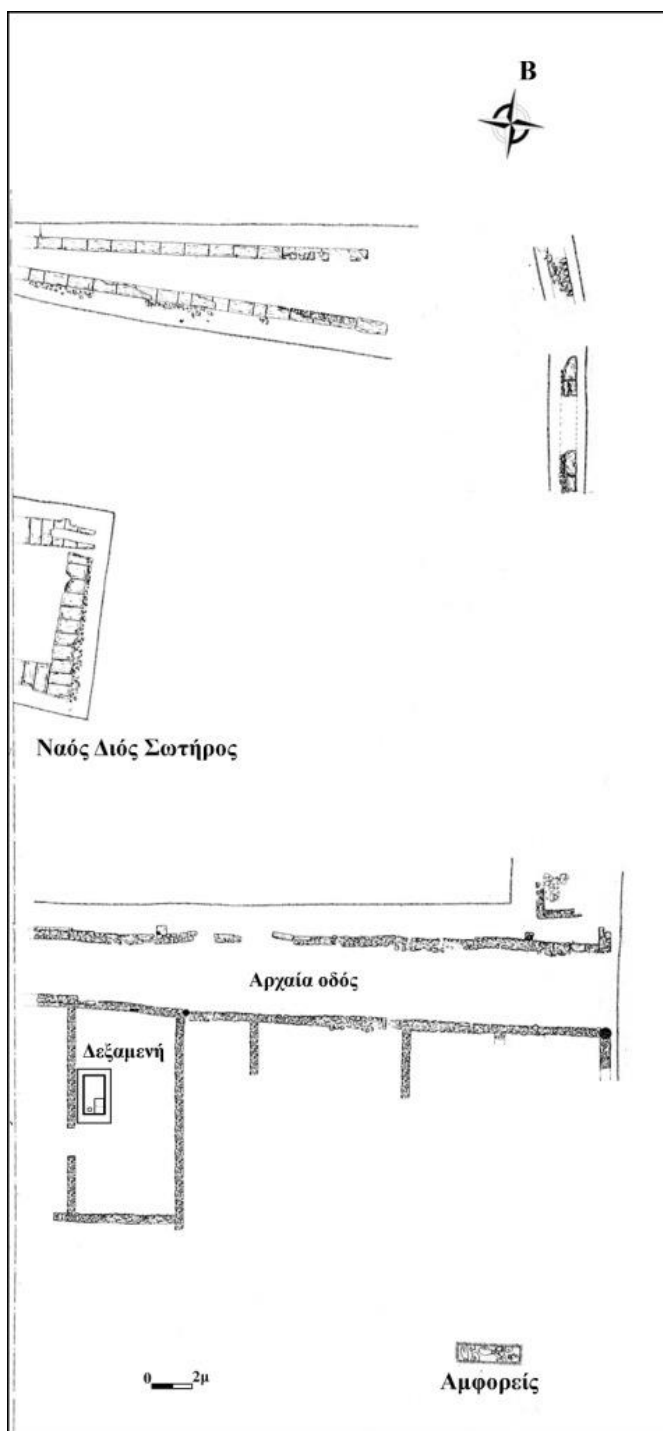
⁵⁵ Η περιγραφή του Fourmont (συνταγμένη από τον Claude-Louis Fourmont) δημοσιεύεται στο Legrand 1905, 315-318.

⁵⁶ Legrand 1905, πίν. 17.

⁵⁷ Stackelberg 1834, 16.

⁵⁸ Dodwell 1819, 271.

⁵⁹ Legrand 1905, 284, πίν. XVII: J. Kanotzis.

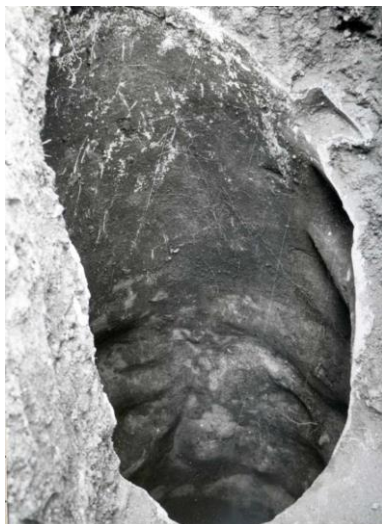

Εικόνα 18. Σχέδιο των ανεσκαμμένων αρχαιοτήτων στην περιοχή του ναού του Διός Σωτήρος.

2.3.4. Φρέαρ και δεξαμενές στο βόρειο τμήμα της πόλης

Σωστική ανασκαφή στο βόρειο τμήμα του χώρου που καταλάμβανε η αρχαία πόλη έφερε στο φως, μεταξύ άλλων αρχαιοτήτων, μέρος της πώρινης θεμελίωσης ναού, ιδρυμένου στους

αρχαϊκούς χρόνους (εικ. 2, εικ. 3: θέση 5, εικ. 18).⁶⁰ Επιγραφική μαρτυρία υποδεικνύει ότι αυτός ήταν ο αναφερόμενος από τον Πausanία (2.31.10) ναός του Διός Σωτήρος. Ανατολικά του ναού, σε βάθος 2,80μ, αποκαλύφθηκε κυκλικό φρέαρ ή φρεατοειδής δεξαμενή (εικ. 19), αλλά δεν ερευνήθηκε πλήρως λόγω τεχνικών δυσκολιών. Η κατασκευή ήταν επενδυμένη με υδραυλικό κονίαμα και στο σωζόμενο τοίχωμα είχαν διαμορφωθεί εσοχές για τη διευκόλυνση της καθόδου στο εσωτερικό της προκειμένου να πραγματοποιούνται εργασίες καθαρισμού και συντήρησης.

Εικόνα 19. Κυκλικό φρέαρ (ή φρεατοειδής δεξαμενή) στον χώρο ανατολικά του ναού του Διός Σωτήρος.

Εικόνα 20. Ορθογώνια υπόγεια δεξαμενή με κτιστή κλίμακα στο Δωμάτιο Α του αρχαίου οικοδομικού τετραγώνου νότια του ναού του Διός Σωτήρος.

Νότια του ναού ανασκάφηκαν αρχαία οδός με κατεύθυνση Α-Δ και το βόρειο τμήμα οικοδομικού τετραγώνου, στο οποίο ερευνήθηκαν τέσσερα δωμάτια, χρονολογούμενα στους ελληνιστικούς χρόνους. Σε ένα από εκείνα (Δωμάτιο Α) αποκαλύφθηκε υπόγεια κτιστή ορθογώνια δεξαμενή (εικ. 18, 20), εσωτερικών διαστάσεων 2 x 1μ και βάθους 1μ. Στη νοτιοανατολική γωνία της υπήρχε κτιστή κλίμακα με δύο αναβαθμούς. Δίπλα σε αυτή, κοντά στη νοτιοδυτική γωνία, είχε διαμορφωθεί στον πυθμένα κυκλική κοιλότητα, διαμέτρου 0,33μ και βάθους 0,16 μ, όπου θα κατακάθιζαν το χώμα και όποιες άλλες άχρηστες ουσίες περιείχε το αποθηκευόμενο νερό.⁶¹ Η επένδυσή της με υδραυλικό κονίαμα σε όλη την εσωτερική επιφάνεια και η κοιλότητα διήθησης στον πυθμένα συνηγορούν στην ερμηνεία της ως υδατοδεξαμενής, και όχι ως στεγανού αποθηκευτικού χώρου (κελάρι), όπως έχει υποτεθεί για παρόμοιες, μικρού μεγέθους κατασκευές.⁶² Το νερό της δεξαμενής ίσως προοριζόταν για κάποια βιοτεχνική/εμπορική δραστηριότητα. Δοκιμαστική τομή στον χώρο νότια αυτών των δωματίων έφερε στο φως μεγάλη ομάδα εμπορικών αμφορέων, επίσης της ελληνιστικής περιόδου, στοιβαγμένων ο ένας δίπλα στον άλλο.⁶³ Ενδεχομένως σε εκείνο το οικοδομικό τετράγωνο υπήρχαν κάποια καταστήματα σχετιζόμενα με το εισαγωγικό-εξαγωγικό εμπόριο της πόλης.

⁶⁰ Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003α, 128-129, εικ. 3-7. Γιαννοπούλου 2009, 519-524, εικ. 2-6.

⁶¹ Πρβλ. Weinberg 1948, 235, πίν. 88d. Lolos 2023, 58-59, 72.

⁶² Sanders et al. 2014, 47. Klingborg 2017, 227, αρ. 248. Lolos 2023, 72.

⁶³ Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003α, 129, εικ. 7.

Στην περιοχή NA του οικοδομικού τετραγώνου, σε απόσταση περίπου 50μ νότια του χώρου όπου βρέθηκαν οι αμφορείς, αποκαλύφθηκε κτιστή κωδωνόσχημη δεξαμενή,⁶⁴ διαμέτρου 2μ, το ανώτερο τμήμα της οποίας είχε καταστραφεί. Το τοίχωμά της ήταν κατασκευασμένο από μικρές ακατέργαστες πέτρες συνδεδεμένες με ασβεστοκονίαμα και ήταν επενδυμένο με υδραυλικό κονίαμα. Η έρευνα της εσωτερικής επίχωσής της απέδωσε θραύσματα ελληνιστικής χονδροειδούς κεραμικής.

2.4 Ιερό Ιππολύτου

Το «επιφανέστατον», κατά τον χαρακτηρισμό του Πausανία (2.32.1), τέμενος του Ιππολύτου ήταν ένα μεγάλο κτηριακό συγκρότημα (εικ. 2, εικ. 3: θέση 6, εικ. 21),⁶⁵ όπου λατρεύονταν και άλλες θεότητες, ειδικότερα ο Απόλλων, η Αφροδίτη και ο Ασκληπιός. Στις εγκαταστάσεις του συμπεριλαμβάνονταν, εκτός από λατρευτικά οικοδομήματα, και άλλου είδους κτίσματα, όπως εστιατόριο, κρηναίο οικοδόμημα, στάδιο και γυμνάσιο, η λειτουργία των οποίων απαιτούσε άφθονο νερό.⁶⁶ Τις ανάγκες του ιερού σε νερό κάλυπταν η κρήνη, δύο τουλάχιστον φρέατα, μια πηγή στον χώρο του σταδίου και μερικές δεξαμενές στην περιοχή NA του ιερού, όπου πιθανότατα βρισκόταν το επιγραφικά μαρτυρημένο γυμνάσιο.

2.4.1. Εστιατόριο

Στον χώρο μεταξύ του γεωμετρικού τεμένους (εικ. 21, αρ. 3), όπου ο Ιππόλυτος λατρεύθηκε ως ήρωας, και του δωρικού περίπτερου ναού του ύστερου 4ου αι. π.Χ. (εικ. 21, αρ. 1), αφιερωμένου πιθανότατα στον Ιππόλυτο μετά την αποθέωσή του από τους Τροιζήνιους,⁶⁷ κατασκευάστηκε στα τέλη του 4ου ή τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. ένα μεγάλο τετράγωνο οικοδόμημα, με μήκος πλευράς περίπου 31μ (εικ. 21, αρ. 10).⁶⁸ Το κτήριο αυτό θεωρήθηκε από τον Welter ως το εγκοιμητήριο του Ασκληπιείου της Τροιζήνας, την ύπαρξη του οποίου μαρτυρούν δύο επιγραφές της Επιδαύρου,⁶⁹ αλλά νεώτερες μελέτες έδειξαν ότι πρόκειται για εστιατόριο, καθώς παρουσιάζει πολλές αντιστοιχίες με γνωστά εστιατόρια άλλων ιερών.⁷⁰ Σε εκείνο θα λάμβαναν χώρα τα τελετουργικά γεύματα μετά τις καθιερωμένες ετήσιες θυσίες στον θεοποιημένο Ιππόλυτο. Το κτήριο έχει ουσιαστικά τη μορφή μεγάλης οικίας και αυτό πρέπει να ήταν η ονομαζόμενη «Οικία του Ιππολύτου», που αναφέρει ο Πausανίας (2.32.4) ως μέρος του ιερού.

⁶⁴ Για τον τύπο βλ. Klingborg 2017, 22 (*flask-shaped*).

⁶⁵ Legrand 1897, 543-551, και 1905, 287-302. Welter 1941, 25-38, πίν. 11-20. Γιαννοπούλου 2014, 341-363. Οικονομίδου 2015. Γιαννοπούλου 2018, 124-143.

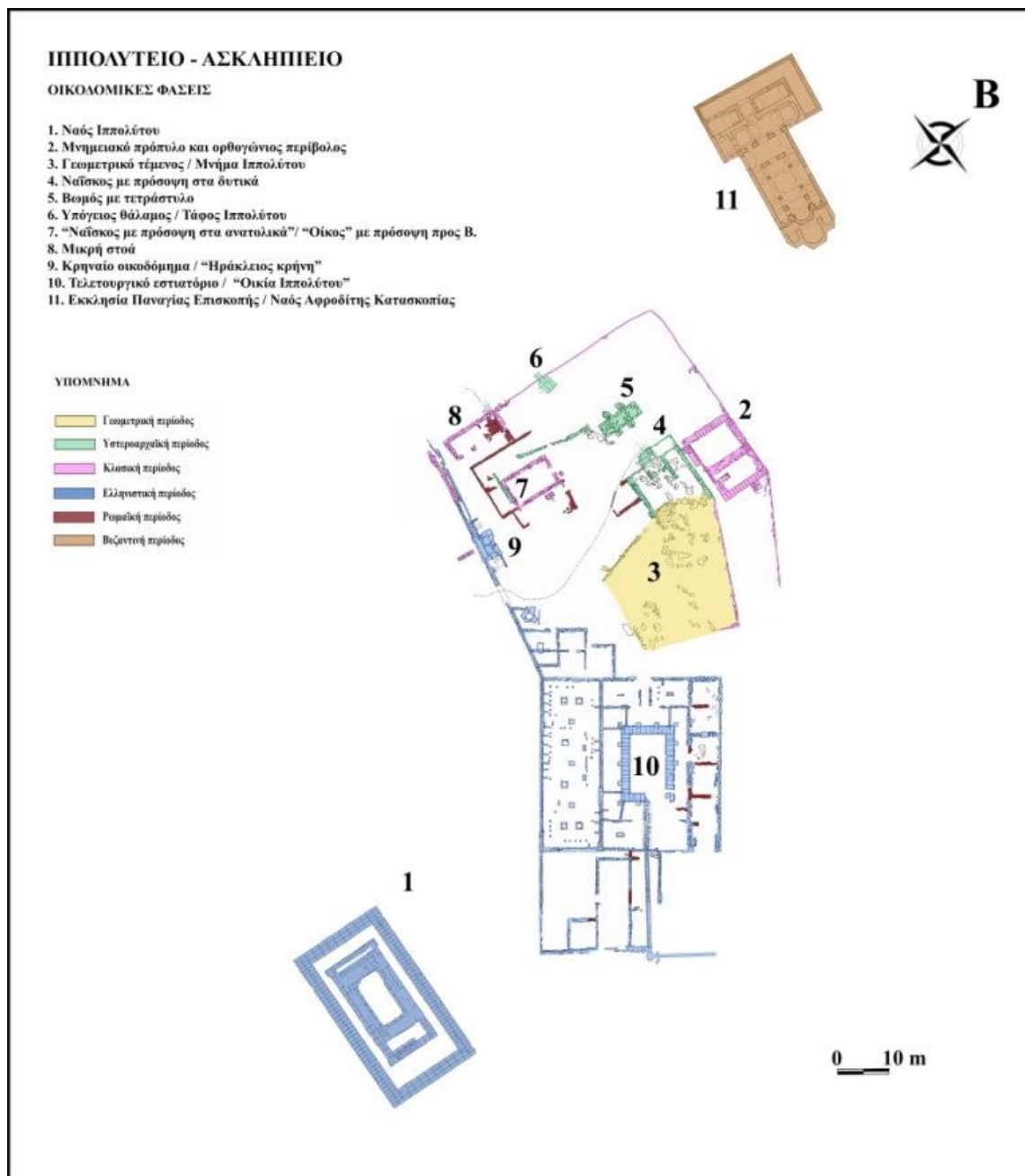
⁶⁶ Για τις ποικίλες ανάγκες ύδρευσης των ιερών βλ. von Ehrenheim, Klingborg και Frejman 2019. Kimmey 2023, 122-123.

⁶⁷ Για την αποθέωση του Ιππολύτου βλ. Διόδ. Σικ. 4.62.4. Πaus. 2.32.1. Γιαννοπούλου 2014, 351.

⁶⁸ Welter 1941, 31-33, 35, πίν. 11-16.

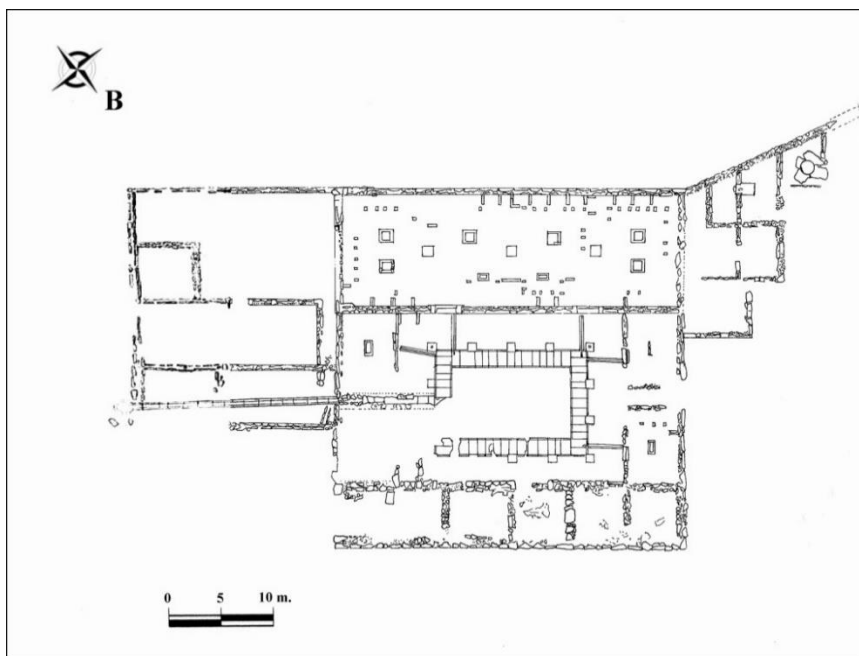
⁶⁹ IG IV² 122, 123.

⁷⁰ Roebuck 1951, 25, 53-54, 56-57. Tomlinson 1969, 107-112. Bergquist 1973, 54-55. Goldstein 1978, 262-274. Tomlinson 1980, 226. Börker 1983, 17, εικ. 13. von Steuben 2002, 30. Riethmüller 2005, τόμ. 2/2, 111-113. ThesCRA IV, s.v. "Hestiatorion" [U. Sinn], 42, αρ. 21. Οικονομίδου 2015, 45-68, εικ. 46-75.

Εικόνα 21. Σχέδιο κάτοψης του Ιππολυτείου-Ασκληπείου με σήμανση των οικοδομικών φάσεων (υπόβαθρο βασισμένο στα σχέδια που δημοσίευσαν οι Legrand και Welter. Επεξεργασία Μ. Γιαννοπούλου).

Το τετράγωνο οικοδόμημα απαρτιζόταν από τέσσερις πτέρυγες διαταγμένες γύρω από κεντρική περίστυλη αυλή (εικ. 22, 24, 27). Η είσοδος στο κτηριακό συγκρότημα γινόταν από στενό διάδρομο που διέσχιζε τη δυτική πτέρυγα και κατέληγε στην κεντρική αυλή. Στην πρόσοψή του, δεξιά της κύριας εισόδου, υπήρχε ομάδα προσκίσιμων, η οποία συμπεριλάμβανε κτιστό κυκλικό φρέαρ. Αντίστοιχος διάδρομος διέσχιζε την ανατολική πτέρυγα και οδηγούσε σε άλλα προσκίσιμα πίσω από το κτήριο.

Εικόνα 22. Σχέδιο του εσπιατορίου στο ιερό του Ιππολύτου (κατά Legrand 1905, εικ. 13, και Welter 1941, πίν. 11).

Εικόνα 23. Αεροφωτογραφία του εσπιατορίου στο ιερό του Ιππολύτου.

Όλη τη νότια πτέρυγα του εσπιατορίου κατελάμβανε μεγάλη επιμήκης υπόστυλη αίθουσα, εφοδιασμένη με τράπεζες, κλίνες και ορθογώνιες εστίες. Το δάπεδό της ήταν διαμορφωμένο με βότσαλα και κονίαμα, όπως συνηθιζόταν σε αρχαία εστιάτορια για να είναι ανθεκτικό στο πλύσιμο με νερό μετά τα γεύματα.⁷¹ Παρόμοιες τράπεζες, κλίνες και εστίες υπήρχαν επίσης στα μικρά δωμάτια της ανατολικής και της δυτικής πτέρυγας, τα οποία είχαν ομοίως δάπεδο από βότσαλα και κονίαμα. Η βόρεια πτέρυγα δεν διέθετε τέτοιες κατασκευές και ίσως

⁷¹ Πρβλ. Roux 1973, 551-552.

λειτουργούσε ως εγκοιμητήριο-θεραπευτήριο σχετιζόμενο με τη λατρεία του Ασκληπιού,⁷² ένα άγαλμα του οποίου αναφέρει ο Πausanias (2.32.4), χωρίς να προσδιορίζει τον χώρο όπου ήταν στημένο. Πάντως, η λατρεία του Ασκληπιού φαίνεται ότι είχε εγκαταλειφθεί ή τουλάχιστον υποβαθμισθεί πριν από την επίσκεψη του Pausanias, αφού οι Τροϊζήνιοι έλεγαν ότι το άγαλμα εκείνο δεν παριστάνει τον Ασκληπιό (εικονιζόμενο προφανώς σε νεαρή ηλικία) αλλά τον Ιππόλυτο.

Στο εστιατόριο διαπιστώνεται συστηματική φροντίδα για την απαγωγή των υδάτων μετά το πλύσιμο των δαπέδων. Στενοί λίθινοι αγωγοί, λαξευμένοι σε τεμάχια πωρολίθου, οδηγούσαν το νερό από την υπόστυλη αίθουσα και τα δωμάτια της ανατολικής και της δυτικής πτέρυγας σε μια μεγάλη αύλακα σε σχήμα V, πλάτους 1,48μ και βάθους 0,22μ, η οποία περιέτρεχε τις τέσσερις πλευρές του περιστυλίου (εικ. 22, 23, 24). Η αύλακα ήταν λαξευμένη σε μεγάλα ορθογώνια τεμάχια ασβεστολίθου, επιμελώς κατεργασμένα και πολύ καλά αρμοσμένα μεταξύ τους. Ένας αγωγός σε σχήμα U, λαξευμένος σε ασβεστολιθικές πλίνθους, άρχιζε από το μέσο της ανατολικής πλευράς της αύλακας και κατευθυνόταν προς τα ανατολικά για να οδηγήσει το νερό εκτός του κτηρίου (εικ. 25). Στο πέρας του υπήρχε λίθινη κυκλική λεκάνη διήθησης, διαμέτρου 0,60μ και βάθους 0,30μ, στερεωμένη στο έδαφος (εικ. 26). Από εκεί άλλος λίθινος αγωγός κατευθυνόταν προς τα βόρεια και πιθανώς διοχέτευε το νερό στη φυσική κοιλάτητα του εδάφους ΒΑ του εστιατορίου, όπου μάλλον βρισκόταν το Στάδιο του Ιππολύτου.

Στο συγκρότημα μικρών δωματίων στην πρόσοψη του εστιατορίου ενδεχομένως στεγαζόταν ένα λουτρό,⁷³ καθώς σε χώρο με βοτσαλωτό δάπεδο βρέθηκε πήλινη λεκάνη και στο συνεχόμενο δωμάτιο υπήρχε εστία, παρόμοια με εκείνες της υπόστυλης αίθουσας. Άλλωστε, η κάθαρση με λουτρό τεκμηριώνεται σε αρχαίες πηγές ως απαραίτητη διαδικασία πριν από την είσοδο σε Ασκληπιεία.⁷⁴ Έξω από εκείνα τα δωμάτια υπήρχε κτιστό κυκλικό φρέαρ, διαμέτρου 1,07μ (εικ. 22, 23, 27). Το τοίχωμά του ήταν κτισμένο με οριζόντιες σειρές ασβεστολιθικών πλινθίδων ποικίλων σχημάτων, επιμελώς λαξευμένων στην όψη. Το στόμιό του βρισκόταν σε τεχνητά υπερυψωμένο χώρο, στρωμένο με βότσαλα και κονίαμα και οριζόμενο στις δύο πλευρές προς την αυλή με τοιχάρια από πωρόλιθο. Ο Welter υποθέτει ότι ο χώρος αυτός θα ήταν καλυμμένος με κάποιο στέγαστρο.⁷⁵ Το νερό εκείνου του φρέατος πιθανώς χρησιμοποιείτο για το πλύσιμο των δαπέδων του εστιατορίου, αλλά και για τις ανάγκες του γειτονικού λουτρού.

⁷² Φαράκλας 1972, 39. Γιαννοπούλου 2014, 114-115, 359. Οικονομίδου 2015, 57, 190-191.

⁷³ Welter 1941, 34. Ginouvès 1962, 359-360. Γιαννοπούλου 2018, 140.

⁷⁴ Αριστοφ., *Πλοῦτος*, 653-659. Βλ. και Lambrinoudakis 1994. Von Ehrenheim, Klingborg και Frejman 2019, 11. Klingborg, von Ehrenheim και Frejman 2023, 18.

⁷⁵ Welter 1941, 34.

Εικόνα 24. Λίθινος αγωγός που οδηγούσε τα ύδατα από την υπόστυλη αίθουσα στη λίθινη αύλακα της κεντρικής αυλής.

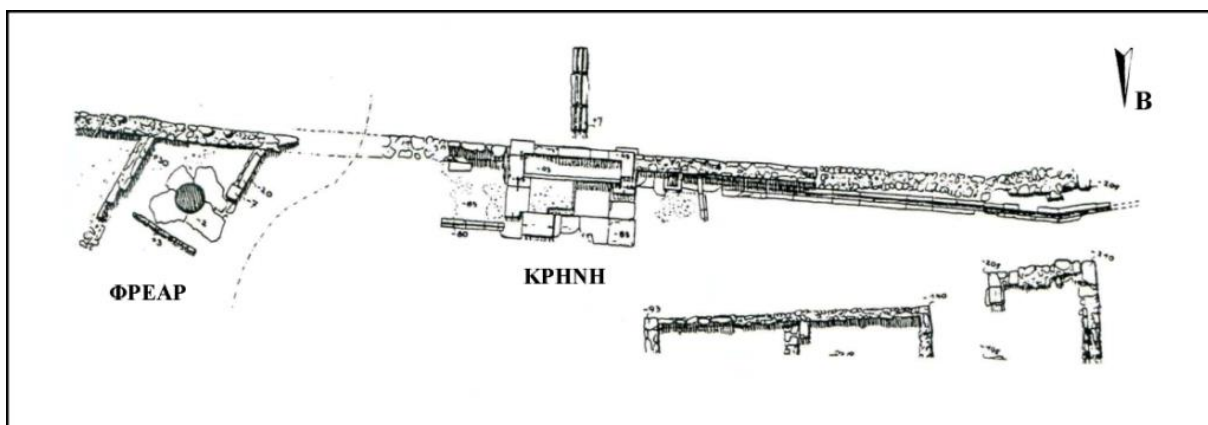
Εικόνα 25. Λίθινος αγωγός που κατευθυνόταν προς τα ανατολικά και οδηγούσε εκτός του εστιατορίου τα ύδατα από το πλύσιμο των δαπέδων.

Εικόνα 26. Λίθινη κυκλική λεκάνη διήθησης στη γωνία των δύο αγωγών που οδηγούσαν τα ύδατα εκτός του εστιατορίου.

2.4.2 Κρηναίο οικοδόμημα

Στον νότιο τοίχο του περιβόλου του μεγάλου ανδῆρου δυτικά του εστιατορίου ήταν ενσωματωμένο κρηναίο οικοδόμημα, διαστάσεων 4,75 x 3,46μ, με πρόσοψη προς Β (εικ. 21, αρ. 9, εικ. 27), η κατασκευή του οποίου τοποθετείται στα τέλη του 4ου ή τις αρχές του 3ου αι. π.Χ.⁷⁶ Αυτή η κρήνη πρέπει να ήταν μεταγενέστερη της αρχικής φάσης διαμόρφωσης του ανδῆρου, καθώς ο νότιος τοίχος του περιβόλου φαίνεται ότι έχει ανακατασκευασθεί με μεγαλύτερες πέτρες στο σημείο όπου κτίσθηκε εκείνη.⁷⁷

Εικόνα 27. Σχεδιαστική κάτοψη του φρέατος και του κρηναίου οικοδομήματος στο ανδῆρο δυτικά του εστιατορίου (Glaser 1983, εικ. 106, επεξεργασία Μ. Γιαννοπούλου).

⁷⁶ Welter 1941, 30, πίν. 11, 17c, 19c. Glaser 1983, 56-58, 142. Οικονομίδου 2015, 41-44, εικ. 38-45. Γιαννοπούλου 2014, 110-11, 355-357.

⁷⁷ Για τις οικοδομικές φάσεις του Ιππολυτείου, βλ. Γιαννοπούλου 2014, 341-363.

Τα τοιχώματα της κρήνης ήταν κτισμένα με ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλίνθους, εδραζόμενες σε πώρινη θεμελίωση. Η δεξαμενή της είχε διαστάσεις 3,75 x 0,75μ και βάθος περίπου 0,65μ. Η πρόσοψη της δεξαμενής ήταν κατασκευασμένη με τέσσερις ορθοστάτες, μήκους 0,80-1,10μ, και το εσωτερικό της ήταν επιχρισμένο με υδραυλικό κονίαμα, στο οποίο προστέθηκε δεύτερο στρώμα σε μεταγενέστερη επισκευή. Το δάπεδο μπροστά από τη δεξαμενή ήταν διαμορφωμένο στο ύψος της άνω επιφάνειας των ασβεστολιθικών πλίνθων και ήταν στρωμένο με χαλίκι. Για την εξυπηρέτηση όσων αντλούσαν νερό από την κρήνη, είχε διαμορφωθεί εκατέρωθεν αυτής ορθογώνιος επίπεδος χώρος, οριζόμενος με τοιχάρια από πωροπλίνθους και στρωμένος με χαλίκι και κονίαμα. Στον χώρο που βρισκόταν στα δυτικά της υπήρχε μικρή τετράγωνη δεξαμενή (μήκος πλευράς 0,365μ), κατασκευασμένη από πώρινες πλάκες και επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα, η οποία συνδεόταν με τη δεξαμενή της κρήνης με οριζόντια αύλακα. Από τη μικρή δεξαμενή άρχιζε λίθινη αύλακα σε σχήμα U, η οποία οδηγούσε το νερό που υπερχειλίζει από αυτή στην περιοχή δυτικά του ανδρήρου, βαίνοντας παράλληλα προς τον νότιο τοίχο του περιβόλου.

Την κρήνη τροφοδοτούσε με νερό συνεχούς ροής λίθινος αγωγός σε σχήμα U, πλάτους 0,14μ και βάθους 0,14μ, ο οποίος φαίνεται ότι διέτρεχε το ύψωμα νότια αυτής και κατέληγε πίσω από τον νότιο τοίχο της, όπου σώζεται μικρό τμήμα του. Στην άνω επιφάνεια των ασβεστολιθικών πλίνθων του αγωγού είχε λαξευθεί εσοχή για την υποδοχή λεπτών καλυπτηρίων πλακών, πλάτους 0,27μ. Οι πλευρές επαφής των πλίνθων είχαν στην παρυφή τους λαξευμένο περιταίνιο για την ένθεση κάποιου υλικού (κονιάματος ή μολύβδου) που θα στεγανοποιούσε τον αγωγό.⁷⁸

Ο Glaser αναπαριστά το κρηναίο οικοδόμημα της Τροιζήνας με δύο κίονες στην πρόσοψη, μεταξύ των πλευρικών τοιχωμάτων, και με δίρριχτη στέγη.⁷⁹ Το ύψος του μέχρι το επιστύλιο υπολογίζει ότι θα ήταν 2,50-2,60μ. Σε εκείνο το οικοδόμημα ίσως ανήκαν τμήματα κορινθιακών κιονοκράνων με ίχνη χρώματος, καθώς και τεμάχια πωρολίθου με επίχρισμα από μαρμαροκονίαμα και κατάλοιπα γραπτής διακόσμησης, τα οποία βρέθηκαν εδώ κατά την ανασκαφή του Welter.⁸⁰

Το κρηναίο οικοδόμημα ταυτίζεται με την αναφερόμενη από τον Πausanία (2.32.4) «Ηράκλειο κρήνη»,⁸¹ το νερό της οποίας, κατά τη μυθική παράδοση, είχε ανακαλύψει ο Ηρακλής. Όπως σημειώνει ο Welter, χημικές αναλύσεις που έγιναν στο νερό της περιοχής έδειξαν ότι είχε ιαματικές ιδιότητες, γεγονός που θεωρεί ότι αποτέλεσε την αφορμή για την ίδρυση Ασκληπιείου στην Τροιζήνα.⁸² Όμως, η λατρεία του Ηρακλέους σε αυτόν τον χώρο ήταν παλαιότερη από εκείνη του Ασκληπιού, αφού μαρτυρείται σε επιγραφή του 5ου αι. π.Χ.,⁸³ ενώ η λατρεία του Ασκληπιού φαίνεται ότι εγκαθιδρύθηκε στο πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ., όπου τοποθετείται η δράση του Τιμοθέου, έργο του οποίου ήταν το αναφερόμενο από τον Πausanία (2.32.4) άγαλμα του θεού. Πιθανότατα εδώ υπήρχε προηγουμένως μια αρχαιότερη κρήνη, την οποία αντικατέστησε αργότερα το σωζόμενο κρηναίο οικοδόμημα. Λατρεία του Ηρακλέους ως ήρωα θεραπευτή και μυθολογική σύνδεσή του με κρήνες και ιαματικά νερά μαρτυρούνται επίσης σε άλλες περιοχές.⁸⁴

⁷⁸ Welter 1941, 30, πίν. 19c.

⁷⁹ Glaser 1983, εικ. 103-106.

⁸⁰ Welter 1941, 31.

⁸¹ Welter 1941, 31. Ginouvès 1962, 353, σημ. 1, 361. Salowey 2002, 173. Οικονομίδου 2007, 87.

Γιαννοπούλου 2014, 110-111, 355-357 και 2018, 134-136.

⁸² Welter 1941, 35-36. Βλ. και Hausmann 1948, 28. Krug 1985, 146.

⁸³ IG IV 760. SEG 36.351. Jeffery 1961, 177-178, 182, αρ. 6.

⁸⁴ Salowey 2002. Koutsogiannis και Angelakis 2007, 1-3.

Εικόνα 28. Χάλκινο νόμισμα της Τροιζήνας, εποχής Κομμόδου, με παράσταση κρήνης στον οπισθότυπο.

Μια κρήνη που απεικονίζεται στον οπισθότυπο δύο χάλκινων κοπών της Τροιζήνας, εποχής Κομμόδου (εικ. 28) και Σεπτιμίου Σεβήρου,⁸⁵ θεωρήθηκε ως η Ηράκλειος κρήνη του Ιππολυτείου. Η απεικονιζόμενη κρήνη έχει τη μορφή στήλης με επικαθήμενο λιοντάρι, από τα πόδια ή από το στόμα του οποίου χύνεται νερό μέσα σε κυκλική λεκάνη στηριζόμενη σε κιονίσκο. Η κρήνη αυτή ανήκει στην κατηγορία των ασκεπών κρηνών, οι οποίες απαντώνται από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ. και εξής.⁸⁶ Η σύνδεση των νομισματικών παραστάσεων με την Ηράκλειο κρήνη δεν υποστηρίζεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα, αφού η ανασκαφή της κρήνης του Ιππολυτείου έδειξε ότι ήταν στεγασμένο οικοδόμημα, διαφορετικού αρχιτεκτονικού τύπου. Ενδεχομένως σε εκείνα τα νομίσματα απεικονίζεται η «Κρήνη του Ίππου», ή ίσως κάποια άλλη, που δεν μνημονεύει ο Πausanias.

2.4.3 Στάδιο Ιππολύτου και Γυμνάσιο

Ο Welter τοποθέτησε το αναφερόμενο από τον Pausanias (2.32.3) «Στάδιο του Ιππολύτου» στο βόρειο του πρηνές του λόφου της Επισκοπής,⁸⁷ πάνω στον οποίο σώζονται τα ερείπια βυζαντινής εκκλησίας, κτισμένης πιθανώς στη θέση του ναού της Αφροδίτης Κατασκοπίας. Οι δύο παράλληλοι τοίχοι που θεωρήθηκαν από τον Welter ως κατάλοιπα του σταδίου δεν είναι τώρα ορατοί, αλλά όπως φαίνεται στον χάρτη που παρουσίασε ο ίδιος, έτεμναν εγκάρσια τις πυκνές υψομετρικές καμπύλες των πρηνών του λόφου, ιδίως στη βορειοδυτική πλευρά του, ορίζοντας έναν επιμήκη χώρο πολλαπλών επιπέδων, όπου στην πραγματικότητα θα ήταν αδύνατο να διαμορφωθεί στοίβος σταδίου. Κατά συνέπεια, η θεωρία του Welter στερείται εγκυρότητας.

Μερικοί περιηγητές του 18ου και 19ου αι. αναγνώρισαν το Στάδιο του Ιππολύτου στο πεταλοειδές κοίλωμα που σχηματίζει το ανάγλυφο του εδάφους στην περιοχή ΝΑ του λόφου της Επισκοπής (εικ. 2).⁸⁸ Την πεταλόσχημη καμπύλη στο νοτιοδυτικό άκρο του κοιλώματος στήριζε ισχυρός αναλημματικός τοίχος από πολυγωνικές λιθοπλίνθους.⁸⁹ Στον αγρό που βρίσκεται αμέσως κάτω από αυτόν τον τοίχο, σε χαμηλότερο επίπεδο και σε απόσταση περίπου 50μ από το πρώτο πέταλο, διακρίνεται άλλος αναλημματικός τοίχος, παράλληλος

⁸⁵ Imhoof-Blumer και Gardner 1887, 49, 162, πίν. M x και GG xv. Οικονομίδου 2003, 109, εικ. 10.

⁸⁶ Glaser 2000, 432-436.

⁸⁷ Welter 1941, 37-38, πίν. 2.

⁸⁸ Chandler 1806, 241. Gell 1810, 121. Curtius 1852, 436. Bursian 1868, 88.

⁸⁹ Frazer 1898, τόμ. V, 596. Legrand 1905, 287-88, εικ. 10. Welter 1941, πίν. 2: *antike Stützmauer*.

προς τον προηγούμενο, ο οποίος σχηματίζει δεύτερο πέταλο και πιθανώς οριοθετεί τον στίβο του σταδίου.⁹⁰ Η τοποθέτηση εδώ του Σταδίου του Ιππολύτου είναι μια εύλογη υπόθεση, καθώς μπορεί να ήταν παρόμοιο με εκείνο της Νεμέας, το οποίο ήταν διαμορφωμένο σε ανάλογη φυσική κοιλότητα και δεν είχε στα πρηνή του κτιστές κατασκευές αλλά μόνον κάποιες λαξεύσεις στον φυσικό βράχο για να κάθονται οι θεατές.⁹¹ Κοντά σε αυτόν τον χώρο ο Legrand εντόπισε αρχαίους αγωγούς, οι οποίοι έφερναν νερό σε μια δεξαμενή που βρισκόταν στον μυχώ του κοιλώματος του σταδίου.⁹² Αντίστοιχοι, πήλيني αγωγοί μετέφεραν νερό από κάποια πηγή στο στάδιο της Νεμέας.⁹³ Ως προς τη δεξαμενή, ο Frazer αναφέρει ότι ήταν νεώτερο κτίσμα, όπου συλλεγόταν το νερό αρχαίας πηγής που ανέβλυζε κοντά στον καμπύλο πολυγωνικό τοίχο.⁹⁴ Ενδεχομένως στη θέση αυτής της δεξαμενής υπήρχε προηγουμένως αρχαία κρήνη, ίσως εκείνη που απεικονίζεται στα προαναφερόμενα νομίσματα της Τροιζήνας.

Όπως σημειώνεται στον χάρτη του Welter, μετά το πέταλο του σταδίου ο αρχαίος πολυγωνικός τοίχος στρεφόταν με αμβλεία γωνία προς ΝΑ και συνεχιζόταν προς την ίδια κατεύθυνση σε μήκος περίπου 100μ, περνώντας πίσω από δύο κτίσματα του παλαιού οικισμού της «Κοκκινιάς». Το πλάτωμα που στήριζε αυτός έχουν καταλάβει τώρα δύο νεώτερες οικίες, αλλά είναι φανερό ότι εκεί θα υπήρχε κάποιο σημαντικό αρχαίο οικοδόμημα, αφού δεν δικαιολογείται άλλως η κατασκευή ενός ισχυρού αναλημματικού τοίχου σε μεγάλο μήκος πέραν του σταδίου. Πιθανότατα εδώ βρισκόταν το επιγραφικά μαρτυρημένο γυμνάσιο,⁹⁵ το οποίο τοποθετείται από τον Legrand και τον Welter στην περιοχή ΝΑ της Επισκοπής.⁹⁶ Στην περιοχή αυτή ο Legrand εντόπισε, εκτός από αρχαίους αγωγούς, και ένα φρέαρ,⁹⁷ το οποίο πρέπει να ήταν το κτιστό κυκλικό φρέαρ που σώζεται τώρα στην ίδια θέση (εικ. 29).

Εικόνα 29. Αρχαίο κτιστό φρέαρ στην περιοχή ΝΑ της Επισκοπής.

2.5 Περιοχή Μεταξύ Πόλης και Ιερού Ιππολύτου

Στην περιοχή ανατολικά του Ιερού του Ιππολύτου ο Blouet είχε επισημάνει την παρουσία αρχαίων δεξαμενών σε πλάτωμα στηριζόμενο από αρχαίους αναλημματικούς τοίχους.⁹⁸ Σε

⁹⁰ Γιαννοπούλου 2014, 103-104, 344-45, πίν. 215α.

⁹¹ ThesCRA IV, s.v. “Stadion” [U. Sinn], 79-80, αρ. 3.

⁹² Legrand 1905, 287-288, 301, εικ. 10.

⁹³ Miller 2001, 16-17, εικ. 21-23.

⁹⁴ Frazer 1898, τόμ. V, 596.

⁹⁵ IG IV 749, 753, 754, 790, 792.

⁹⁶ Legrand 1897, 550. Welter 1941, 38. Βλ. και Γιαννοπούλου 2014, 344.

⁹⁷ Legrand 1905, 287, 301, εικ. 10.

⁹⁸ Blouet 1833, 171.

απόσταση περίπου 80μ δυτικά της κοίτης του Χρυσορρόα διατηρείται ορατή υπόγεια κτιστή ορθογώνια δεξαμενή, διαστάσεων 4,63μ x 4,75μ και μέγιστου σωζόμενου ύψους 1,20μ, χρονολογούμενη στους ελληνιστικούς χρόνους (εικ. 2, εικ. 3: θέση 7, εικ. 30).⁹⁹ Στη νοτιοανατολική γωνία της υπάρχει κτιστή κλίμακα με πέντε αναβαθμούς.

Η δεξαμενή ήταν επενδυμένη εσωτερικά με παχύ υδραυλικό κονίαμα. Μέσα στη δεξαμενή, κοντά στη βορειοανατολική γωνία, είναι στημένος, σε δεύτερη χρήση, επιτύμβιος ενεπίγραφος οκταγωνικός κίονας των αρχαϊκών χρόνων.¹⁰⁰ Πιθανότατα αυτός, μαζί με κάποιους άλλους, στήριζαν τη στέγη της, καθώς η χρήση κίωνων και πεσσών για τη στήριξη της στέγης σε ορθογώνιες δεξαμενές είναι γνωστό φαινόμενο.¹⁰¹ Παρόμοια κτιστή δεξαμενή, χρονολογούμενη στον 3ο αι. π.Χ., αποκαλύφθηκε σε σωστική ανασκαφή σε απόσταση περίπου 50μ ΝΔ της προηγούμενης (εικ. 2, εικ. 3: θέση 8, εικ. 31). Αυτή είχε εσωτερικές διαστάσεις 6 x 3μ και μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,80μ. Τα τοιχώματά της ήταν κτισμένα με αργούς και μερικώς κατεργασμένους λίθους σε οριζόντιες σειρές. Όλη η εσωτερική επιφάνεια ήταν επενδυμένη με υδραυλικό κονίαμα. Στη βορειοδυτική γωνία υπήρχε κτιστή κλίμακα, από την οποία σώθηκαν δύο αναβαθμοί. Στο κάτω μέρος του βόρειου τοίχου αποκαλύφθηκε το στόμιο μολύβδινου σωλήνα, διαμέτρου 0,16μ, ο οποίος διαπερνούσε το τοίχωμα και πιθανώς κατευθυνόταν προς Β για να διοχετεύσει το νερό σε μια άλλη υδραυλική κατασκευή. Ο σωλήνας ήταν τοποθετημένος ψηλότερα από τον πυθμένα, ώστε να διηθίζεται το νερό πριν από τη χρήση του.

Εικόνα 30. Κτιστή ορθογώνια δεξαμενή με κλίμακα, των ελληνιστικών χρόνων, στην περιοχή μεταξύ της πόλης και του Ιερού του Ιππολύτου. Στο εσωτερικό της είναι στημένος, σε δεύτερη χρήση, αρχαϊκός επιτύμβιος κίονας.

Οι δύο δεξαμενές ανήκουν στον κτιστό, στεγασμένο τύπο¹⁰² και έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό την παρουσία στενής κτιστής κλίμακας για την κάθοδο στο εσωτερικό τους. Δεξαμενές με κτιστή κλίμακα δεν εμφανίζονται συχνά σε άλλες περιοχές, με εξαίρεση την Κορινθία.¹⁰³ Η παρουσία μολύβδινου σωλήνα στον βόρειο τοίχο της δεύτερης δεξαμενής υποδεικνύει ότι το νερό μεταφερόταν στην περιοχή ανατολικά του Ιππολυτείου, όπου ήταν και

⁹⁹ Welter 1941, 39-40, πίν. 22 c, d.

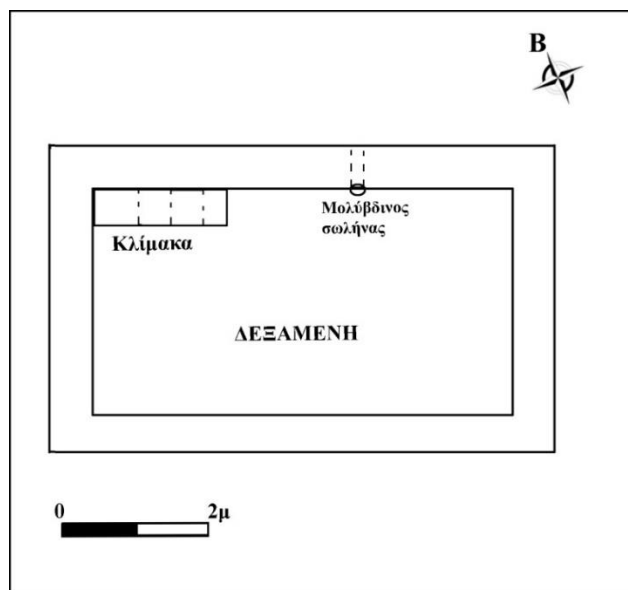
¹⁰⁰ Legrand 1905, 276. IG IV 801. Welter 1941, 39-40, αρ. 1, πίν. 22c-d. Jeffery 1961, 176, 181, πίν. 32.2. Γιαννοπούλου 2013β, 327-328, εικ. 2-3.

¹⁰¹ Klingborg 2017, 28-29.

¹⁰² Klingborg 2017, 20 (τύπος 2), 22.

¹⁰³ Stillwell et al. 1941, 169. Sanders et al. 2014, 47. Klingborg 2017, 46. Lolos 2023, 72, εικ. 15.

η πρώτη δεξαμενή. Η χρήση μολύβδινων σωλήνων δεν ενδεικνυόταν για πόσιμο νερό,¹⁰⁴ επομένως είναι πιθανότερο τα όμβρια ύδατα που συλλέγονταν στις δύο δεξαμενές¹⁰⁵ και σε εκείνες που αναφέρει ο Blouet να εξυπηρετούσαν τις ανάγκες κάποιων λουτρικών εγκαταστάσεων σχετιζόμενων με τη λειτουργία του σταδίου και του γυμνασίου, τα οποία τοποθετούνται σε αυτήν την περιοχή (βλ. παραπάνω, κεφ. 2.4.3).

Εικόνα 31. Γραμμικό σχέδιο της δεύτερης ελληνιστικής δεξαμενής στην ίδια περιοχή, με τη θέση του μολύβδινου σωλήνα στον βόρειο τοίχο της.

2.6 Περιοχή Δυτικά του Ιερού του Ιππολύτου: Αρχαίο Υδραγωγείο

Σημαντικές πληροφορίες για τα μνημεία της αρχαίας Τροιζήνας αντλούμε από τις επιστολές του Χρήστου Φουρνιάδη, αρχαιόφιλου καθηγητή Γαλλικών του Γυμνασίου Πόρου, ο οποίος από το 1957 έως το 1968 πραγματοποίησε πολλές περιηγήσεις στην περιοχή της Τροιζηνίας με σκοπό τον εντοπισμό και την περισυλλογή αρχαιοτήτων.¹⁰⁶ Στο βορειοανατολικό πρανάς του υψώματος Πολυκάρπη (ΝΔ του Ιερού του Ιππολύτου), σε απόσταση περίπου 600μ νότια των ερειπίων της βυζαντινής εκκλησίας των Αγίων Αποστόλων, ο Φουρνιάδης είδε αρχαίο υπόγειο υδραγωγείο, ύψους 1,50μ, σε διάφορα σημεία του οποίου υπήρχαν φρεάτια για τον αερισμό και τον καθαρισμό του.¹⁰⁷ Ψηλότερα από το υδραγωγείο, σε μια χαράδρα με αιωνόβιες βελανιδιές (πιθανώς στην περιοχή «Δέσι», εικ. 3: θέση 9), εντόπισε την πηγή που έφερνε νερό σε αυτό. Σε μικρή απόσταση από το υδραγωγείο υπήρχε κτιστό κυκλικό «φρέαρ» με τρεις μεγάλες οπές στο τοίχωμά του, μία για την εισροή νερού και δύο για την εκροή και διοχέτευσή του σε κάποιες άλλες αρχαίες κατασκευές.¹⁰⁸ Εκείνα τα σημαντικά υδραυλικά έργα δεν είναι τώρα ορατά, καθώς την περιοχή έχει καλύψει στα χρόνια που μεσολάβησαν πυκνή δασική βλάστηση.

¹⁰⁴ Vittr. *De arch.* VIII.6.11. Ωστόσο, μερικές μολύβδινες σωληνώσεις σε άλλες περιοχές πιθανολογείται ότι μετέφεραν πόσιμο νερό, βλ. Hodge 1992, 307-315. Klingborg 2017, 35-36, Karvonis 2023, 82, 88.

¹⁰⁵ Για τους τρόπους συλλογής ομβρίων υδάτων σε δεξαμενές, βλ. Klingborg 2017, 34-38, 77.

¹⁰⁶ Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003β.

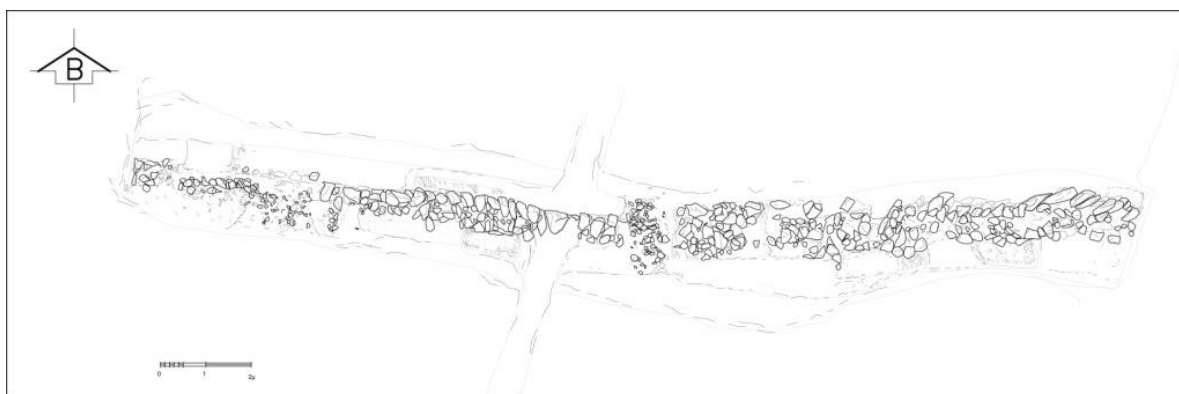
¹⁰⁷ Για άλλα αρχαία υπόγεια υδραγωγεία βλ. Chiotis 2018. Kaiafa-Saropoulou 2018.

¹⁰⁸ Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003β, 428 (κείμενο επιστολής του Φουρνιάδη).

2.7 Πεδιάδα Βόρεια της Πόλης: Τεχνικό Έργο Εμπλουτισμού Υδάτων

Στην πεδιάδα βόρεια της πόλης βρίσκονταν τα αγροκτήματα των Τροιζηνίων, όπως έδειξε πρόσφατη ανασκαφή αρχαίας οργανωμένης αγροικίας. Η περιοχή αυτή διατηρεί έως σήμερα τον αγροτικό χαρακτήρα της, αλλά οι καλλιεργητές έχουν να αντιμετωπίσουν ένα διαχρονικό πρόβλημα, την υφαλμύρωση που προκαλεί η διείσδυση στους υπόγειους υδροφορείς θαλασσινού νερού από την παράκτια ελώδη περιοχή του όρμου Βίδι και τη γειτονική λιμνοθάλασσα της Ψήφτας (αρχαία Φοιβαία λίμνη). Σύμφωνα με υδρογεωλογική μελέτη που εκπονήθηκε από το Υπουργείο Γεωργίας, ως καταλληλότερη μέθοδος τεχνητού εμπλουτισμού του υδροφορέα της Τροιζήνας κρίνεται η επιφανειακή κατάκλυση-διήθηση, δηλαδή η μείωση της επιφανειακής απορροής από το επίπεδο της υδρολογικής λεκάνης.¹⁰⁹ Σε μια πρώτη φάση, το πρόβλημα της υφαλμύρωσης αντιμετωπίστηκε με την κατασκευή στην κοίτη του ρέματος Κουμουνδούρου δύο εγκαρσίων αναλημματικών τόχων, οι οποίοι συγκρατούν εκεί τα ύδατά του, ώστε να διεισδύουν στον υδροφόρο ορίζοντα της περιοχής για τον εμπλουτισμό του με γλυκό νερό.

Το φαινόμενο της υφαλμύρωσης έπληττε και στην αρχαιότητα τις αγροτικές καλλιέργειες της Τροιζήνας. Όπως διηγείται ο Πausanias (2.32.8), οι Τροιζήνιοι έλεγαν ότι το ιερό του Ποσειδώνος Φυταλμίου ιδρύθηκε για να εξευμενίσουν τον θεό, ο οποίος είχε θυμώσει μαζί τους και για να τους τιμωρήσει έκανε τη γη τους άγονη, στέλνοντας άλμη από το νερό της θάλασσας στις ρίζες και τους σπόρους των φυτών.¹¹⁰ Όταν η οργή του θεού καταπραυνήθηκε με θυσίες και προσευχές που έκαναν στον ναό του, έπαυσε να έρχεται άλμη στους αγρούς. Ωστόσο, εκτός από την επίκληση του θείου, οι Τροιζήνιοι φαίνεται ότι χρησιμοποίησαν και άλλες, πρακτικότερες μεθόδους για την αντιμετώπιση του ζητήματος, λιγότερο εξελιγμένες αλλά παρόμοιες με αυτές της σύγχρονης εποχής, όπως δείχνουν τα αποτελέσματα πρόσφατων ανασκαφών.

Εικόνα 32. Σχεδιαστική κάτοψη του αναλημματικού τοίχου των ύστερων αρχαϊκών χρόνων στο βόρειο τμήμα της πεδιάδας της Τροιζήνας (Αποτύπωση Π. Καλλονιάτη).

Σε σωστικές ανασκαφές που διενεργήθηκαν σε δύο σημεία στο βόρειο τμήμα της πεδιάδας της Τροιζήνας (εικ. 3: θέσεις 10-11) ήρθαν στο φως δύο τμήματα αρχαίου τεχνικού έργου, με διάφορες φάσεις κατασκευής. Στη θέση 10 αποκαλύφθηκε αναλημματικός τοίχος από αργολιθοδομή, με κατεύθυνση Α-Δ, ο οποίος ερευνήθηκε σε μήκος 22,20μ, αλλά εκτεινόταν πέραν των ορίων της ανασκαφής και προς τις δύο κατευθύνσεις (εικ. 32-33). Το πλάτος του

¹⁰⁹ Μπεζές 1999, 4-6, 9-12. Για τη συγκεκριμένη μέθοδο βλ. και Μητρόπαπας 2015, 100.

¹¹⁰ Για τη σύνδεση αυτού του μύθου με το φαινόμενο της υφαλμύρωσης, βλ. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2016, 63.

τοίχου ήταν 0,60μ-0,70μ και το μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,10μ. Η βόρεια παρειά του είχε περισσότερο επιμελημένη τοιχοποιία από τη νότια. Νότια του τοίχου είχε αποθεθεί κατά τόπους στρώμα με άμμο και κροκάλες. Στο στρώμα της θεμελίωσής του βρέθηκε μελαμβαφής και άβαφη λεπτότεχνη κεραμική του ύστερου 6ου - πρώιμου 5ου αι. π.Χ.

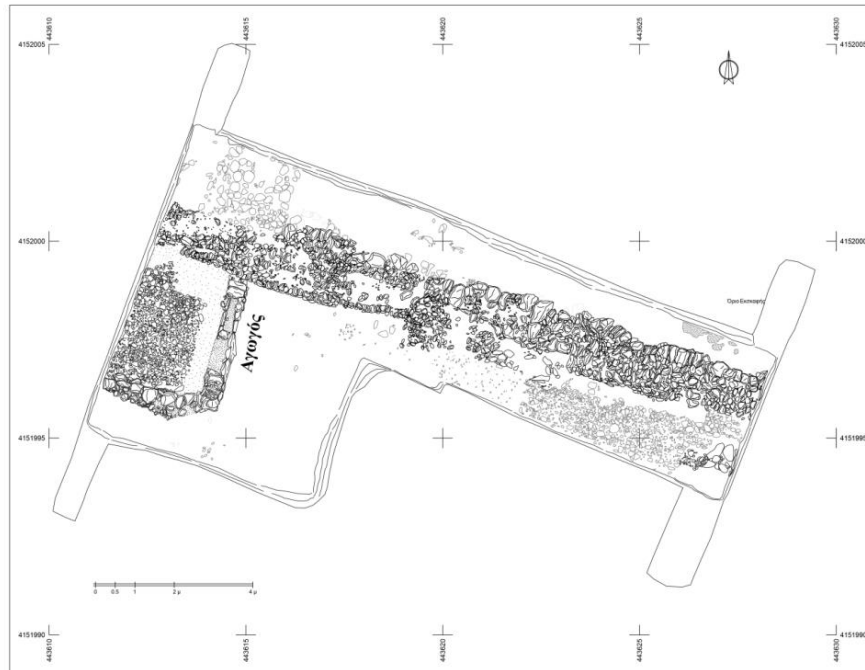
Εικόνα 33. Αεροφωτογραφία του αναλημματικού τοίχου των ύστερων αρχαϊκών χρόνων στο βόρειο τμήμα της πεδιάδας της Τροιζήνας.

Στη θέση 11, σε απόσταση περίπου 130μ δυτικότερα, αποκαλύφθηκε επίσης αναλημματικός τοίχος από αργολιθοδομή με κατεύθυνση Α-Δ, ο οποίος χωροθετείται στη νοητή ευθεία του προηγούμενου. Ο τοίχος ερευνήθηκε σε μήκος 16μ, αλλά και αυτός εκτεινόταν πέραν των ορίων της ανασκαφής και προς τις δύο κατευθύνσεις (εικ. 34-35). Η βόρεια παρειά του είχε περισσότερο επιμελημένη τοιχοποιία από τη νότια, όπως και στον τοίχο που εντοπίστηκε στη θέση 10. Στην τοιχοποιία του διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις. Στην πρώτη φάση ο τοίχος ήταν δομημένος με αργούς λίθους μικρού, μεσαίου και μεγάλου μεγέθους και το πλάτος του κυμαινόταν από 0,80μ έως 1,30μ. Στη δεύτερη φάση κατασκευάστηκε νέος τοίχος από μικρούς λίθους μπροστά από τη νότια παρειά του δυτικού τμήματος του αρχαιότερου τοίχου, ο οποίος στο σημείο αυτό είχε αποδιοργανωθεί. Το συνολικό πλάτος του αναλήμματος στο τμήμα που επενδύθηκε με πρόσθετο τοίχο κυμαινόταν από 1,00μ έως 1,72μ και το μέγιστο σωζόμενο ύψος ήταν 1,00μ. Νότια του αναλημματικού τοίχου βρέθηκε, ομοίως, στρώμα με άμμο και κροκάλες. Από τα κεραμικά ευρήματα προκύπτει ότι αυτό το τμήμα του έργου κατασκευάστηκε – ή αντικατέστησε κατεστραμμένο τμήμα της αρχικής φάσης του όλου έργου – στην κλασική περίοδο και ενισχύστηκε, λόγω διάβρωσής του, στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

Σύγχρονη με τη δεύτερη οικοδομική φάση του αναλημματικού τοίχου στη θέση 11 ήταν ορθογώνια κατασκευή, δομημένη με αργούς λίθους και προσαρτημένη στη νότια παρειά του (εικ. 34-36). Το δυτικό τμήμα της βρισκόταν εκτός των ορίων της σωστικής ανασκαφής. Ο τοίχος της νότιας πλευράς της, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,10μ, είχε πλάτος 0,70μ και μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,26μ. Η ανατολική πλευρά είχε μήκος 3,50μ, πλάτος 0,55μ στο νότιο τμήμα της και μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,55μ. Αυτή η πλευρά αποτελείτο κατά το μεγαλύτερο μέρος της από αγωγό μήκους 2,60μ, πλάτους 0,30μ και βάθους 0,20μ, ο οποίος ήταν κατασκευασμένος με λίθινους ορθοστάτες και καλυμμένος με μικρές λίθινες πλάκες. Ο αγωγός είχε καθοδική κλίση προς τα νότια, όπως και το δάπεδο της ορθογώνιας κατασκευής, καθώς μεταξύ του βόρειου και του νότιου μέρους της υπήρχε υψομετρική διαφορά 0,40μ. Η ορθογώνια κατασκευή πιθανώς συγκρατούσε φερτές ύλες επιφανειακών υδάτων, τα οποία διοχετεύονταν μέσω του αγωγού στην περιοχή νότια αυτής για χρήση σε παρακείμενες καλλιέργειες.¹¹¹ Στη νοητή ευθεία του αγωγού, σε έναν από τους αργούς λίθους που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του πρόσθετου τοίχου μπροστά από τη νότια παρειά

¹¹¹ Πρβλ. Μητρόπαπας 2015, 208.

του αναλήμματος, είχε χαραχθεί το σύμβολο + (εικ. 37), ίσως για να επισημάνει τη θέση απαρχής του αγωγού στους κατασκευαστές του έργου.

Εικόνα 34. Σχεδιαστική κάτοψη του τεχνικού έργου των κλασικών / ύστερων ρωμαϊκών χρόνων στο βόρειο τμήμα της πεδιάδας (Αποτύπωση Γ. Δαλακούρα).

Εικόνα 35. Αεροφωτογραφία του αναλημματικού τοίχου των κλασικών χρόνων, ο οποίος ενισχύθηκε και δέχθηκε προσθήκη ορθογώνιας κατασκευής στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

Εικόνα 36. Ορθογώνια κατασκευή με λίθινο αγωγό, προσαρτημένη στη νότια πλευρά του ρωμαϊκού αναλημματικού τοίχου.

Εικόνα 37. Αργός λίθος με χαραγμένο το σύμβολο + στην τοιχοδομή του ρωμαϊκού αναλημματικού τοίχου, στο σημείο όπου αρχίζει ο λίθινος αγωγός.

Οι αναλημματικοί τοίχοι που ανασκάφηκαν σε δύο σημεία της πεδιάδας βόρεια της αρχαίας πόλης, αν και δεν είναι σύγχρονοι μεταξύ τους, εμφανίζουν συγγενή στοιχεία: αργολιθοδομή με μικρούς, μεσαίους και μεγάλους λίθους, ευρύ πλάτος, επιμελημένη κατασκευή στη βόρεια όψη και μάλλον πρόχειρη στη νότια, παρόμοιο επίπεδο έδρασης, κατά τόπους αποδιοργάνωση, στρώμα με άμμο και κροκάλες στον χώρο νότια αυτών. Πιθανότατα πρόκειται για ενιαίο τεχνικό έργο, το οποίο θα εκτεινόταν σε μεγάλο μήκος, διασχίζοντας από Α προς Δ την αγροτική περιοχή βόρεια της αρχαίας πόλης.

Η επιφάνεια του εδάφους στην περιοχή όπου εντοπίστηκε το αρχαίο τεχνικό έργο βρίσκεται σε ύψος 13μ πάνω από τη μέση στάθμη της θάλασσας, δηλαδή έχει υψομετρική διαφορά περίπου 57μ από τις νότιες παρυφές της πόλης (απόλυτο υψόμετρο 70μ). Κατά συνέπεια, τα όμβρια ύδατα θα συγκεντρώνονταν κυρίως στο βόρειο τμήμα της πεδιάδας. Η κατασκευή αυτού του έργου πιθανότατα αποσκοπούσε στη συγκράτηση των ομβρίων υδάτων που κυλούσαν εκεί, καθώς και όσων υπερχειλίζουν από τους δύο μεγάλους ποταμούς εκατέρωθεν της πεδιάδας, ώστε να μην καταλήγουν στη θάλασσα, αλλά να διεισδύουν στον υδροφόρο

ορίζοντα της περιοχής για τον εμπλουτισμό του με γλυκό νερό και τον περιορισμό του φαινομένου της υφαλμύρωσης.¹¹²

3 Γενικές Παρατηρήσεις

Όπως προαναφέρθηκε, οι πληροφορίες μας για τα συστήματα υδροδότησης της πόλης είναι αποσπασματικές, δεδομένου ότι στην εντός των τειχών περιοχή δεν έχουν πραγματοποιηθεί εκτεταμένες ανασκαφές. Όπως δείχνουν τα έως τώρα αρχαιολογικά ευρήματα, μέρος των υδάτων που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της πόλης προερχόταν από φρέατα και από δεξαμενές όπου συλλέγονταν όμβρια ύδατα, αλλά υπήρχαν και άφθονα εκμεταλλεύσιμα πηγαία νερά, κυρίως στην παρόχθια περιοχή του Χρυσορρόα και στους πρόποδες της ακρόπολης.

Ο Αθήναιος (42a) αναφέρει ότι το νερό της Τροιζήνας ήταν «βαρύ» και δημιουργούσε την αίσθηση ότι γέμιζε αμέσως το στόμα. Ο Βιτρούβιος (8.3.6) και ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος (*Nat.* 31.8) αναφέρουν ότι Τροιζήνιοι υπέφεραν από ποδάγρα (ουρική αρθρίτιδα) λόγω της κακής ποιότητας του νερού. Τις αρχαίες μαρτυρίες επιβεβαιώνουν αργότερα ο Chandler και ο Dodwell.¹¹³ Ο Chander αναφέρει ότι το νερό της Τροιζήνας προξενούσε βλάβες στα νεύρα και στα πόδια και δεν εύρισκε κανείς καλύτερο νερό ούτε σκάβοντας πηγάδια. Ο Dodwell σημειώνει επιπλέον ότι προκαλούσε δυσουρία. Αυτά τα συμπτώματα μάλλον θα οφείλονταν στη διείσδυση στους υπόγειους υδροφορείς της πεδιάδας θαλασσινού νερού ακατάλληλου προς πόση από τις ελώδεις περιοχές του όρμου Βίδι και της λιμνοθάλασσας της Ψήφτας. Κατά συνέπεια, τα ύδατα από πηγές στα βουνά της Τροιζήνας θα είχαν ιδιαίτερη αξία για την υγεία των κατοίκων και ασφαλώς δεν είναι τυχαίο ότι οι Τροιζήνιοι είχαν τουλάχιστον από μία κρήνη με πηγαίο νερό στους κύριους χώρους της δημόσιας ζωής τους, την «Κρήνη του Ίππου» στην αγορά και την «Ηράκλειο κρήνη» στο ιερό του Ιππολύτου. Μάλιστα, είχαν πλάσει και μύθους για τη δημιουργία των δύο κρηνών, προκειμένου να προσθέσουν στην πρακτική αξία που οπωσδήποτε είχαν και συμβολική-θρησκευτική σημασία. Το καθαρό και δροσερό νερό από πηγές στα βουνά της Τροιζήνας μνημονεύει ο Ευριπίδης στο έργο του *Ίππόλυτος* (στ. 208-209). Ο Fourmont αναφέρει ότι οι κάτοικοι του Δαμαλά προτιμούσαν να πίνουν το νερό μιας αρχαίας κρήνης παρά οποιοδήποτε άλλο, ισχυριζόμενοι ότι αυτό θεράπευε ακόμη και τον πυρετό.¹¹⁴ Το νερό που συλλεγόταν σε δεξαμενές θεωρείται ότι ήταν γενικά κατώτερης ποιότητας από το προερχόμενο από κρήνες και φρέατα και ότι για αυτόν τον λόγο δεν χρησιμοποιείτο ως πόσιμο, παρά μόνον εάν δεν υπήρχαν εναλλακτικές επιλογές, αλλά προοριζόταν κυρίως για οικιακές ανάγκες, βιοτεχνικές δραστηριότητες, λουτρά, άρδευση κ.λπ.¹¹⁵

Οι λίθινοι λαξευτοί αγωγοί αποτελούν ένα ιδιαίτερο στοιχείο που απαντάται στην Τροιζήνα. Στην περιοχή της ακρόπολης και της αγοράς η χρήση λίθινων αγωγών αντί των συνηθέστερων πήλινων πιθανότατα επιλεγόταν λόγω της αντοχής τους σε μεγάλες υδραυλικές πιέσεις. Εκτεταμένη χρήση συστήματος λίθινων αγωγών, από πωρόλιθο και ασβεστόλιθο, διαπιστώνεται επίσης στο εστιατόριο του Ιππολυτείου. Η λάξευση εκείνων των αγωγών ήταν ιδιαίτερα επιμελημένη και οι λόγοι επιλογής αυτών των υλικών θα ήταν κυρίως αισθητικοί, δεδομένου ότι επρόκειτο για πολυτελές δημόσιο κτήριο προοριζόμενο για επίσημα γεύματα. Μια ακόμη ιδιαιτερότητα που διαπιστώνεται στις υδραυλικές κατασκευές της

¹¹² Πρβλ. Μητρόπαπας 2015, 132-133, 207-208, σχήματα 7:11, 7.12.

¹¹³ Chandler 1806, 243. Dodwell 1819, 267.

¹¹⁴ Legrand 1909, 317.

¹¹⁵ Stroszeck 2023, 106-107. Για αντίθετη άποψη βλ. Klingborg 2017, 83-86. Karvonis 2023, 88.

Τροιζήνας είναι το γεγονός ότι όλες οι υπόγειες κτιστές ορθογώνιες δεξαμενές που ήρθαν στο φως είχαν λίθινη σκάλα για την κάθοδο στο εσωτερικό τους, στοιχείο που απαντάται και στην Κορινθία αλλά σπανίζει σε άλλες περιοχές.

Το μεγάλης έκτασης και διάρκειας τεχνικό έργο για τον εμπλουτισμό του υδροφόρου ορίζοντα της πεδιάδας της Τροιζήνας με γλυκό νερό, προκειμένου να αντιμετωπισθεί το πρόβλημα της υφαλμύρωσης, μαρτυρεί συστηματική μέριμνα για την προστασία των καλλιεργειών της περιοχής. Άλλωστε, η αγροτική παραγωγή φαίνεται ότι αποτελούσε πολύ σημαντικό παράγοντα στην οικονομία της πόλης.¹¹⁶ Η Τροιζήνα φαίνεται ότι είχε πολλούς αμπελώνες στην αρχαιότητα, αφού, όπως μαρτυρεί ο Αθήναιος (31c), παρήγε τρεις διαφορετικούς τύπους κρασιού. Ασφαλώς δεν είναι τυχαίο ότι μερικά από τα αργυρά νομίσματα που έκοψε η Τροιζήνα τον 5ο και 4ο αι.π.Χ. απεικονίζουν στον οπιθότυπο, δίπλα στην τρίαίνα του Ποσειδώνος, σταφυλή ή κλαδί αμπέλου.¹¹⁷ Η ύπαρξη πολλών αμπελώνων στην περιοχή της Τροιζήνας μαρτυρείται έως και τους νεώτερους χρόνους,¹¹⁸ αν και σήμερα οι κύριες καλλιέργειες της περιοχής είναι τα εσπεριδοειδή και τα ελαιόδενδρα. Η προτίμηση των αμπελοκαλλιεργειών ενδεχομένως σχετιζόταν με το γεγονός ότι αυτές είναι περισσότερο ανθεκτικές στο αλμυρό νερό.

Η κατασκευή ισχυρών φραγμάτων για τον έλεγχο και τη διαχείριση των φυσικών υδάτινων πόρων αποτελεί πρακτική που απαντάται ήδη από τους μυκηναϊκούς χρόνους, με γνωστότερα παραδείγματα την αποξήρανση της λίμνης Κωπαΐδος στον Γλα και τα αντιπλημμυρικά έργα στην Τίρυνθα και την Ολυμπία.¹¹⁹ Η πρακτική αυτή φαίνεται ότι συνεχίσθηκε στις επόμενες περιόδους, καθώς είναι γνωστές αρκετές περιπτώσεις τεχνικών έργων διευθέτησης υδάτων στους ιστορικούς χρόνους.¹²⁰ Η ιδιαίτερη σημασία του ευρήματος της Τροιζήνας έγκειται στο γεγονός ότι οι αρχαίοι κάτοικοί της είχαν ήδη την τεχνογνωσία για να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της υφαλμύρωσης με μεθόδους παρόμοιες με αυτές που χρησιμοποιήθηκαν για το ίδιο ζήτημα στη σύγχρονη εποχή.

Βιβλιογραφία

- Anderson, R. 1830. *Observations upon the Peloponnesus and Greek islands, made in 1829*. Boston: Crocker and Brewster.
- Angelakis, A.N., A.G. Capodaglio, M. Valipour, J. Krasilnikoff, A.T. Ahmed, L. Mandi, V.A. Tzanakakis, A. Baba, R. Kumar, X. Zheng, Z. Min, M. Han, B. Turay, E. Bilgiç and N. Dercas 2023. *Evolution of Floods: From Ancient Times to the Present Times (ca 7600 BC to the Present) and the Future*. *Land* 12, σ. 1-52.
- Badie, A. και M.F. Billot 2003. *Terres cuites architecturales de la côte argienne du Golfe Saronique*. Στο: Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Αργοσαρωνικός, τόμος Β΄*. Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998. Αθήνα: Δήμος Πόρου, σ. 277-402.
- Bergquist, B. 1973. *Herakles on Thasos. The Archaeological, Literary and Epigraphic Evidence for His Sanctuary, Status and Cult Reconsidered*. Uppsala: University of Uppsala.

¹¹⁶ Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2016, 63-64. Giannopoulou 2024, 23.

¹¹⁷ Imhoof-Blumer 1883, 182, 184, αρ. 140. Gardner 1887, 166, αρ. 8-9, πίν. XXX:21-22.

¹¹⁸ Anderson 1830, 66. Post 1830, 40. Woodruff 1831, 69. Curtius 1852, 444. Bursian 1868, 88. Μηλιαράκης 1886, 202. Philippson 1892, 46.

¹¹⁹ Knauss 2004. Koutsogiannis και Angelakis 2007. Kountouri et. al. 2013.

¹²⁰ Βλ. ενδεικτικά Χαιρετάκης 2018. Angelakis et al. 2023, 12-14. Ασημάκου 2023.

- Bertrand, A. 1858. *Études de mythologie et d'archéologie grecques, d'Athènes à Argos*. Rennes: Ch. Catel.
- Birge, D.E. L. H. Kraynak and S.G. Miller 1992. *Excavations at Nemea I. Topographical and Architectural Studies: The Sacred Square, the Xenon and the Bath*. Berkeley/ Los Angeles/ Oxford: University of California Press.
- Blouet, A. 1833. *Expédition Scientifique de Morée*, vol. II: *Architecture, Sculptures, Inscriptions et Vues du Peloponèse, de Cyclades et de l'Attique*. Paris: Firmin Didot.
- Börker, Chr. 1983. *Festbankett und griechische Architektur*. Konstanz: Universitätsverlag.
- Bursian, C. 1868. *Geographie von Griechenland*, vol. II. Leipzig: Teubner.
- Chandler, R. 1806. *Voyages dans l'Asie Mineure et en Grèce*, vol. II. Paris: Arthus-Bertrand.
- Chiotis, E. 2018. The Hadrianic aqueduct of Athens and the underlying tradition of hydraulic engineering. Στο: D.A. Aristodemou και Th. P. Tassios (επιμ.), *Great Waterworks in Roman Greece. Aqueducts and Monumental Fountain Structures. Function in Context*. Oxford: Archaeopress, σ. 70-97.
- Curtius, E. 1852. *Peloponnesos: eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel*, vol. II. Gotha: Justus Perthes.
- Dodwell, E. 1819. *A Classical and Topographical Tour through Greece during the Years 1801, 1805 and 1806*, vol. II. London: Rodwell and Martin.
- Fiedler, K.G. 1840. *Reise durch alle Theile des Königreiches Griechenland*, vol. I. Leipzig: F. Fleischer.
- Flämig, C. 2007. *Grabarchitektur der römischen Kaiserzeit in Griechenland*. Rahden/Westf.: M. Leidorf.
- Fouquet, J. 2015. Wasser für die Stadt: Einige Beobachtungen zur Topographie von Troizen. *Thetis* 21, σ. 124–132.
- Frazer, J. 1898. *Pausanias's Description of Greece*. London: Macmillan.
- Gardner, P. 1887. *Catalogue of Greek Coins in the British Museum. Peloponnesus (excluding Corinth)*. London: The Trustees.
- Gell, W. 1810. *The Itinerary of Greece with a Commentary on Pausanias and Strabo and an Account of the Monuments of Antiquity at Present Existing in that Country compiled in the Years 1801, 1802, 1805, 1806. Argolis*. London: Payne.
- Giannopoulou, M. 2022. s.v. "Troizen". *The Encyclopedia of Ancient History*. Malden MA: Wiley Online Library.
Στο: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781444338386.wbeah55187>
- Giannopoulou, M. 2024. Apotropaic and Prophylactic Practices at Troizen and Methana. Στο: M. G. Spathi, M. Chidioglou και J. Wallensten (επιμ.), *Apotropaia and Phylacteria. Confronting evil in ancient Greece*. International Conference, Athens, June 23-25 2021. Oxford: Archaeopress Publishing Ltd, σ. 19-32.
- Ginouvès, R. 1962. *Balaneutikè. Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque*. Paris: Girard.
- Glaser, F. 1983. *Antike Brunnenbauten (κρήναι) in Griechenland*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Glaser, F. 2000. Fountains and Nymphaea. Στο: Ö. Wikander (επιμ.), *Handbook of Ancient Water Technology*. Leiden/ Boston/ Köln: Brill, σ. 413-451.
- Goldstein, M.S. 1978. *The setting of the ritual meal in Greek sanctuaries, 600-300 B.C.* Berkeley: University of California.
- Hausmann, U. 1948. *Kunst und Heilum*. Potsdam: Eduard Stichnote.
- Hodge, A.T. 1992. *Roman Aqueducts & Water Supply*. London: Duckworth.
- Imhoof-Blumer, F. 1883. *Monnaies grecques*. Amsterdam: Johannes Müller.

- Imhoof-Blumer, F. και P. Gardner 1887. *A Numismatic Commentary on Pausanias*. London/Bungay: R. Clay and Sons.
- Jeffery, L.H. 1961. *The Local Scripts of Archaic Greece: A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.* Oxford: Clarendon Press.
- Kaiafa-Saropoulou, A. 2018. Vaulted-roof aqueduct channels in Roman Macedonia. Στο: D.A. Aristodemou και Th. P. Tassios (επιμ.), *Great Waterworks in Roman Greece. Aqueducts and Monumental Fountain Structures. Function in Context*. Oxford: Archaeopress, σ. 15-25.
- Karvonis, P. 2023. The water supply in the Late Hellenistic houses of Delos. Στο: P. Klingborg (επιμ.), *Going against the flow. Wells, cisterns and water in ancient Greece*. Stockholm: Svenska Institutet i Athen, σ. 77-90.
- Kimmey, S. 2023. The Nemean wells. Water management and sanctuary deposition. Στο: P. Klingborg (επιμ.), *Going against the flow. Wells, cisterns and water in ancient Greece*. Stockholm: Svenska Institutet i Athen, σ. 113-134.
- Klingborg, P. 2017. *Greek Cisterns: Water and Risk in Ancient Greece, 600-50 BC*. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Klingborg, P., H. von Ehrenheim and A. Frejman 2023. Ritual Usage of Water in Greek Sanctuaries. *Klio* 105, σ. 1-50.
- Knauss J., 2004. Mykenische Flussumleitung bei Tiryns, im Becken von Pheneos, in Olympia und in der Kopais. Στο: Verein zur Forderung der Aufarbeitung der Hellenistischen Geschichte (επιμ.), *Althellenische Technologie und Technik von der prähistorischen bis zur hellenistischen Zeit mit Schwerpunkt auf der prähistorischen Epoche*. 21. - 23.03.2003 in Ohlstadt / Obb. Deutschland. Weilheim/Obb.: Verein zur Forderung der Aufarbeitung der Hellenistischen Geschichte, σ. 295 – 311.
- Kountouri, E, N. Petrochilos, N. Liaros, V. Oikonomou, D. Koutsoyiannis, N. Mamassis, N. Zarkadoulas, A. Vött, H. Hadler, P. Henning and T. Willershäuser 2013. The Mycenaean drainage works of north Kopais, Greece: a new project incorporating surface surveys, geophysical research and excavation. *Water Science and Technology: Water Supply* 13(3), σ. 710-718.
- Koutsoyiannis, D. και A. N. Angelakis 2007. Agricultural hydraulic works in ancient Greece. Στο: S. W. Trimble (επιμ.), *Encyclopedia of Water Science* (2nd edition). Boca Raton: CRC Press, σ. 24-27.
- Koutsoyiannis, D. και N. Mamassis 2017. The Water Supply of Athens through the Centuries. Στο: K. Wellbrock (επιμ.), *Cura Aquarum in Greece*. Proceedings of the 16th International Conference on the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region, Athens, Greece 28 - 30 March 2015, τόμ. 27.1. Siegburg: Schriften der Deutschen Wasserhistorischen Gesellschaft, σ. 31-42.
- Krug, A. 1985. *Heilkunst und Heilkult. Medizin in der Antike*. München: C.H. Beck.
- Lambrinoudakis, V.K. 1994. L'eau médicale à Épidaure. Στο: R. Ginouvès, A.-M. Guimier-Sorbets, J. Jouanna and L. Villard (επιμ.), *L'eau, la santé et la maladie dans le monde grec*. Actes du colloque organisé à Paris (CNRS et Fondation Singer-Polignac) du 25–27 novembre 1992. BCH Supplément 28, Paris: École française d'Athènes, σ. 225-236.
- Lawrence, A.W. 1980. *Greek Aims in Fortification*. Oxford: Clarendon Press.
- Legrand, E.-Ph. 1897. Fouilles de Trézène. *BCH* 21, σ. 543-551.
- Legrand, E.-Ph. 1905. Antiquités de Trézène. Notes de topographie. *BCH* 29, σ. 269-318.
- Levi, P. 1971. *Pausanias. Guide to Greece*, vol. I: *Central Greece*. London: Penguin.

- Lolos, Y. 2023. Water provisioning in a marine terrace environment. The cases of Corinth and Sikyon in the north-eastern Peloponnese. Στο: P. Klingborg (επιμ.), *Going against the flow. Wells, cisterns and water in ancient Greece*. Stockholm: Svenska Institutet i Athen, σ. 55-75.
- Meyer, E. 1939. s.v. "Troizen". *RE* VII A1. Stuttgart: Metzler, σ. 618-654.
- Miller, S.G. 2001. *Excavations at Nemea*, vol. II. *The Early Hellenistic Stadium*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Musti, D. και M. Torelli 1986. *Pausania. Guida della Grecia*, vol. II: *La Corinzia e l'Argolide*. Milano: Fondazione Lorenzo Valla.
- Μουστάκας, Κ. 2008. Ζητήματα της Μεσαιωνικής Ιστορίας της Τροιζηνίας. Στο: Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Αργοσαρωνικός Γ΄*. Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998. Αθήνα: Δήμος Πόρου, σ. 33-43.
- Philippson, A. 1892. *Der Peloponnes: Versuch einer Landeskunde auf geologischer Grundlage*. Berlin: R. Friedlander.
- Post, H.A.V. 1830. *A Visit to Greece and Constantinople, in the Year 1827-8*. New York: Sleight and Robinson.
- Prokesch von Osten, A. 1837. *Denkwürdigkeiten und Erinnerungen aus dem Orient*, vol. III. Stuttgart: Hallbergersche Verlagshandlung.
- Riethmüller, J.V. 2005. *Asklepios. Heiligtümer und Kulte*. Heidelberg: Verlag Archäologie und Geschichte.
- Roebuck, C. 1951. *Corinth XIV. The Asklepieion and Lerna*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Roux, G. 1973. Salles de banquets à Délos. *Études Déliennes* (BCH Suppl. 1), σ. 525-554.
- Salowey, Chr. A. 2002. Herakles and Healing Cult in the Peloponnesos. Στο: R. Hägg (επιμ.), *Peloponnesian Sanctuaries and Cults*. Proceedings of the Ninth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1994. Stockholm: Svenska Institutet i Athen, σ. 171-177.
- Sanders, G.D.R., A.J. Sarah, I. Tzonou-Herbst και J. Herbst 2014. The Panayia Field Excavations at Corinth: The Neolithic to Hellenistic Phases. *Hesperia* 83, σ. 1-79.
- Sokolicek, A. 2009. *Diateichismata. Zu dem Phänomen innerer Befestigungsmauen im griechischen Städtebau*. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut.
- Stackelberg, O.M. 1834. *La Grèce. Vues pittoresques et topographiques, dessinées par O. M. Baron de Stackelberg*, vol. I. Paris: F. D'Ostervald.
- Stillwell, R., R.L. Scranton, S.E. Freeman και H. Ess Askew 1941. *Corinth I.2: Architecture*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Stroszeck, J. 2023. The cisterns of the Athenian Kerameikos. Distribution and recent documentation. Στο: P. Klingborg (επιμ.), *Going against the flow. Wells, cisterns and water in ancient Greece*. Stockholm: Svenska Institutet i Athen, σ. 91-112.
- Tomlinson, R. A. 1969. Two buildings in sanctuaries of Asklepios. *JHS* 89, σ. 106-117.
- Tomlinson, R. A. 1980. Two notes on possible Hestiatoria. *BSA* 75, σ. 221-228.
- Vitti M. και P. Vitti 2010. Trasmissione ed adattamento delle tecniche costruttive romane in Peloponneso: il caso di Trezene. Στο: A.D. Rizakis και Cl. E. Lepenioti (επιμ.), *Roman Peloponnese*, vol. III. *Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity and Innovation* (Meletemata 63). Athens: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, σ. 267-289.
- Vitti, P. 2016. *Building Roman Greece. Innovation in vaulted construction in the Peloponnese*. Rome: L'Erma di Bretschneider.

- von Ehrenheim, H., P. Klingborg και A. Frejman 2019. Water at ancient Greek sanctuaries: medium of divine presence or commodity for mortal visitors? *Journal of Archaeology and Ancient History* 29, σ. 3-31.
- von Steuben, H. 2002. Raum und Gegenstand, Teil II. *Thetis* 9, σ. 21-47.
- Weinberg, S.S. 1948. *A Cross-Section of Corinthian Antiquities (Excavations of 1940)*. *Hesperia* 17, σ. 197-241.
- Welter, G. 1941. *Troizen und Kalaureia*. Berlin: Gebr. Mann.
- Winter, F. 1971. *Greek Fortifications*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Woodruff, S. 1831. *Journal of a tour to Malta, Greece, Asia Minor, Carthage, Algiers, Port Mahon, and Spain, in 1828*. Hartford: Cooke and co.
- Wordsworth, Ch. 1944. *Greece: Pictorial, Descriptive and Historical*. London: Wm. S. Orr and Co., Paternoster Row.
- Αθανασίου, Γ. 2014. Πόρος, Τροιζηνία, Μέθανα, με το βλέμμα των περιηγητών. Μια περιήγηση στον τόπο και στον χρόνο. Πειραιάς: Ματθαίος - Ματθαίου.
- Ασημάκου, Ε. 2023. Αρχαία Ανάφλυστος – Σύγχρονη Ανάβυσσος. Στο: *ΙΖ Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής, 3-7 Οκτωβρίου 2018*, Καλύβια Θορικού Αττικής: Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής, σ. 157-169.
- Γιαννοπούλου, Μ. 2009. Τα αποτελέσματα των νέων ερευνών στην αρχαία Τροιζήνα. Στο: Β. Βασιλοπούλου και Στ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας, 1994-2003*. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου 2003. Αθήνα: Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας, σ. 519-536.
- Γιαννοπούλου, Μ. 2013α. Η πόλη και τα νεκροταφεία της αρχαίας Τροιζήνας. Στο: Μ. Δόγκα-Τόλη και Στ. Οικονόμου (επιμ.), *Αρχαιολογικές Συμβολές, Α. Αττική. ΚΣΤ΄ και Β΄ Εφορείες Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων*. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, σ. 105-119.
- Γιαννοπούλου, Μ. 2013β. Επιτύμβια μνημεία της αρχαϊκής και πρώιμης κλασικής περιόδου από την Τροιζήνα. Στο: Ε. Σιουμπάρα και Κ. Ψαρουδάκης (επιμ.), *ΘΕΜΕΛΙΟΝ. 24 Μελέτες για τον Δάσκαλο Πέτρο Θέμελη από τους Μαθητές και Συνεργάτες του*, Αθήνα: Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών, σ. 325-343.
- Γιαννοπούλου, Μ. 2014. Αρχαία Τροιζήν. Τα νεκροταφεία. Συμβολή στην μελέτη της τοπογραφίας της αρχαίας πόλεως. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Στο: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/41937>
- Γιαννοπούλου, Μ. 2018. Αρχαία Τροιζήνα. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 127, σ. 112-44.
- Γιαννοπούλου, Μ. 2019. Το δυτικό και το ανατολικό νεκροταφείο της αρχαίας Τροιζήνας από τους πρωτογεωμετρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους. Στο: Ε. Κουντούρη και Α. Γκαδόλου (επιμ.), *Σωστικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, Ι. Τα νεκροταφεία: Χωροταξική οργάνωση - Ταφικά Έθιμα – Τελετουργίες*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, σ. 647-673.
- Ζουμπάκη, Σ. 2003. Η Τροιζήν κατά τη ρωμαϊκή εποχή: εσωτερική οργάνωση - οικονομική ζωή – κοινωνία. Στο: Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Αργοσαρωνικός Β΄. Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998*. Αθήνα: Δήμος Πόρου, σ. 159-170.
- Κονσολάκη-Γιαννοπούλου, Ε. 2003α. Νέα ευρήματα από την αρχαία Τροιζήνα. Στο: Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Αργοσαρωνικός Β΄. Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998*. Αθήνα: Δήμος Πόρου, σ. 127-158.

- Κονσολάκη-Γιαννοπούλου, Ε. 2003β. Το έργο του Χρήστου Φουρνιάδη για τη διάσωση των αρχαιοτήτων της Τροιζηνίας και η συμβολή του στην ίδρυση του Μουσείου Πόρου. Στο: Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Αργοσαρωνικός Β΄*. Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998. Αθήνα: Δήμος Πόρου, σ. 411-458.
- Κονσολάκη-Γιαννοπούλου, Ε. 2016. Επισκόπηση της λατρείας του Ποσειδώνος στην Τροιζηνία. *ΑΕ* 155, σ. 43-74.
- Κοντογιάννης, Ν. 2008. Οδοιπορικό στα μεσαιωνικά κάστρα και τις οχυρώσεις της Επαρχίας Τροιζηνίας. Στο: Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Αργοσαρωνικός Γ΄*. Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998. Αθήνα: Δήμος Πόρου, σ. 45-67.
- Μανούδη, Μ. 1999. *Ακολουθώντας το νερό στο χώρο και στο χρόνο. Οδοιπορικό στους νερόμυλους της Τροιζηνίας*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Μηλιαράκης, Α. 1886. *Γεωγραφία πολιτική νέα και αρχαία τοῦ Νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας*. Ἐν Ἀθήναις: Βιβλιοπωλεῖον Εστίας.
- Μητρόπαπας, Α. 2015. Υπόγεια Νερά Αργολικού Πεδίου – Έρευνα Βελτίωσής των με την Εφαρμογή Τεχνητού Εμπλουτισμού. Α δημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
- Μπεζές, Κ.Α. 1999. Υδρογεωλογική Μελέτη Τεχνητού Εμπλουτισμού Υπόγειων Υδροφορέων Τροιζηνίας Νομού Πειραιά. Αθήνα: Υπουργείο Γεωργίας.
- Οικονομίδου, Ε. 2007. Το τέμενος του Ιππολύτου στην Τροιζήνα. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 103, σ. 84-90.
- Οικονομίδου, Ε. 2015. Το «Ασκληπιείο» στο ιερό του Ιππολύτου στην Τροιζήνα. Ο Ιππόλυτος και η σχέση του με τον Ασκληπιό και άλλους ήρωες θεραπευτές. Α δημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών.
Στο: <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/35557#page/1/mode/2up>
- Οικονομίδου, Μ. 2003. Νομίσματα και θρησκευτική παράδοση της Τροιζήνας. Στο: Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Αργοσαρωνικός Β΄*. Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998. Αθήνα: Δήμος Πόρου, σ. 107-116.
- Παπαχατζής, Ν. 1976. *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις: Κορινθιακά – Λακωνικά*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Σταματίου, Ί. 1937. *Ἡ Σφαίρια καὶ ὁ Πόρος*. Ἀθῆναι: Δ.Β. Δεληδημήτρης.
- Φαράκλας, Ν. 1972. *Τροιζηνία, Καλαύρεια, Μέθανα* (Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 10). Αθήνα: Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής.
- Χαιρετάκης, Γ. 2018. «Τὸ ὕδωρ ἐτέρωσε τρέψας». Η εκτροπή ενός ρέματος στα Μέγαρα. Στο: Ε. Ζυμή, Α.-Β. Καραπαναγιώτου και Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ1)*. Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012. Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, σ. 879-888.

ΑΙΓΙΔΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Πολιτισμού

ΧΟΡΗΓΟΙ

ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

ΜΕΓΑΡΟ
ΜΟΥΣΙΚΗΣ
ΑΘΗΝΩΝ